

FİTEN RİVAYETLERİ BAĞLAMINDA TOPLUMLARIN ÇÖKÜŞÜ

KAMİL ÇAKIN^a

Öz

Fiten rivayetlerinin önemli bir kısmını kıyamet alametleri ile ilgili haberler oluşturmaktadır. Kıyamet kavramı, zamanın ve dünya hayatının sonunu anlatmaktadır. İlahi dinlere göre, dünya hayatı bir gün sona erecek ve tüm insanlar dünyada yaptıklarının hesabını vermek üzere yeniden diriltileceklerdir. İslam'a göre, kıyametin ne zaman kopacağı Allah'tan başka kimse tarafından bilinmemektedir. Ancak kıyametin yaklaştığını gösteren birtakım alametler vardır. Bu alametler Hz. Muhammed tarafından bildirilmiştir. Kıyamet inancı, geleneksel İslam akaidinde, dünya hayatının sonunu ifade edecek şekilde anlaşılmış ve Müslümanlar tarafından bu anlamda kullanılmıştır. Oysaki rivayetler incelendiğinde, fiten edebiyatı içerisinde yer verilen bu haberlerin büyük bir kısmının, toplumların çöküşlerine ve tarih sahnesinden çekilmelerine delalet eden alametlerden ibaret oldukları görülecektir. Başka bir deyişle, kıyamet alametlerinin önemli bir miktarı, Müslümanları İslam toplumlarının çöküşüne neden olacak olaylar ve gelişmelere karşı uyarı niteliğindedir. Bu tip rivayetlerin dünya hayatının sonu demek olan büyük kıyamet ile bir ilgisi yoktur. Buradan hareketle, denebilir ki fiten rivayetleri genellikle sosyolojik çözümleme örnekleridir. Bu makalenin amacı, fiten rivayetlerin birçoğunun toplumsal kıyamete işaret etmekte olduklarını örneklerle göstermektir. Konu ile ilgili binlerce hadis taranmış, ancak tezimizi göstermemize yarayacak nitelikte ve sınırlı sayıda rivayete yetinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Fiten, Kıyamet, Gayb, Küçük Alametler, Büyük Alametler, Sosyolojik Kıyamet, Toplumsal Kıyamet, Bireysel Kıyamet.*

DECLINE OF SOCIETIES IN ISLAMIC APOCALYPTIC REPORTS (FITAN)

Abstract

Reports about the portents of the Qiyama, or the Doomsday, constitutes a significant portion of fitan narrations in hadith literature. The concept 'qiyama' refers to the end of time and the end of the world life as we know it. According to the divine religions, the worldly life will end one day and all humans will be resurrected in order to be questioned regarding what they have done on earth. Muslims believe that noone but God knows when the Doomsday will arrive, but there are certain signs for the the coming of the Hour and these signs were foretold by the Prophet Muhammad. The belief in the Doomsday, in traditional Islamic creed, is understood as the end of the world life and has been used in this sense by Muslims. Nevertheless, when the fitan narrations are examined closely, one observes that majority of the reports quoted in eschatological literature (fitan) are in fact the signs of

^a Prof. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Öğretim Üyesi
(kmlckn@hotmail.com)

the decline and demise of societies and their disappearance from the scene of history. In other words, many of the portents of the end of time as told in hadiths can be taken as warnings for Muslim societies against the reasons of the decline and decay of societies. These reports do not seem to have any relation to the events of the Doomsday that will mark the end of this life. Rather, these narrations can arguably be shown to be examples of sociological analysis. This article aims at showing with examples that many of the fitan narrations are about a sociological doomsday rather than an eschatological one. All the relevant hadiths have been taken into consideration for the preparation of this essay but only an amount that would prove my point are discussed in it.

Key Words: Qiyama, Doomsday, Fitan, Decline of Societies.

Kıyamet Alametlerinin Sınıflandırılmasına Dair

Müslüman toplulukların belalarla sınanması anlamına gelen Fiten, İslami ilimlerin ve özellikle de Hadis ilminin önemle üzerinde durduğu alanlardan birini teşkil etmektedir. Bu önemine binaen, muhaddisler rivayet türü hadis eserlerinde Fiten konusuna ayrı bir yer ayırmışlar, Fiten ile ilgili müstakil eserler kaleme almışlar ve başta şerhler olmak üzere birçok kitapta Fiten meselelerini tartışmışlardır. Fiten kavramının anlam boyutlarıyla ilgili düşüncelerimizi daha önceki bir çalışmamızda ortaya koymuştuk¹.

Bu çalışmamızda ise daha çok “Kıyamet Alametleri” kavramı üzerinde duracak ve Kıyamet Alametleri ile ilgili nakledilen haberlerin daha önce yapılmamış yeni bir tasnifini yapmaya gayret edeceğiz.

Söz konusu makalede de değindiğimiz gibi, geleneksel edebiyatımızda Kıyamet kavramı üç farklı anlamda kullanılmaktadır: “Bireyin Kıyameti/Kıyamet-i Suğra”², “Toplumların Kıyameti” ve “Âlemin Kıyameti/Kıyamet-i Kübra”³. İslami literatürde ve halk arasında Kıyamet denilince kastedilen, zamanın sonu ve âlemin yıkılıp yeniden kurulması demek olan “Büyük Kıyamet”tir. Dolayısıyla hadislerde ve Kur’an’da haber verilen Kıyamet Alametleri, büyük kıyametin habercisi olarak anlaşılmıştır.

Kıyamet alametleri, dinlerin ana konularından birini oluşturmaktadır. Çünkü dünya hayatının sona ereceği ve insanların yaptıklarından hesaba çekilecekleri dinler tarafından haber verilmiştir. Bundan dolayıdır ki kıyamet, ahiret, hesap, cennet ve cehennem gibi konular dinlerin ana konularıdır. Her ilahi dinin müntesiplerini bu konularda uyarmış olduğunu düşünmek yanlış değildir. Fakat son din olması bakımından İslam’ın bu konuda ne dediği hepsinden fazla önem taşımaktadır.

¹ bkz. Kamil Çakın, *Fiten Rivayetlerinin Tabiatı*, Abdurrahman Küçük’e Armağan, Berikan Yayınevi Ankara 2016, 251-270.

² Ölüm olayını “küçük kıyamet/el-kıyâmetu’s-suğrâ” şeklinde isimlendirmeye ilgili bkz. İbn Teymiyye (728), *Mecmû’l-Fetâvâ*, 4/263. İbn Kesir, Ebu’l-Fida (774), *en-Nihaye fi’l-Fiten ve’l-Melahim*, 1/31. En-Neysaburi, Nizamuddin el-Hasen b. Muhammed el-Kummi (850), *Garâibu’l-Kur’ân ve Regâibu’l-Furkan*, Thk. Zekeriyya Umeyrât, Daru’l-Kütübü’l-İlmiyy, Beyrut 1416, 6/175. İsmail Hakkı Bursevi (1127), *Ruhu’l-Beyan*, Daru’l-Fikr Beyrut, 2/255.

³ bkz. Aynı makale, 259 vd.

İslam'a göre kıyametin zamanı/kopma anı sadece Allah tarafından bilinmekte olup, hiçbir canlı bu bilgiye sahip değildir⁴. Fakat alametleri vardır⁵ ve söz konusu ayet-i kerimeye göre bu alametler '*gelmeye*' başlamıştır. Hz. Peygamber (s), kendisini ziyarete gelen Avf b. Malik'e, "kıyametten önce şu altı şeyi say (bekle): birincisi benim ölümümdür" demiştir⁶. Hz. Peygamber son peygamber olduğuna göre, onun vefatı da kıyametin habercisi olduğu tartışılmayacak kadar açık bir alamettir.

Eskiden beri tartışılıyor olmasına rağmen, kıyamet alametlerinin ilk dönemlerde herhangi bir şekilde tasnif edildiğini görmüyoruz. Kıyametin alametlerinin "büyük" ve "küçük" alametler şeklinde ikili bir tasnifini, tespitlerimize göre, 10. asrın alimlerinden Ali b. Hüsameddin el-Muttaki el-Hindi (ö.h.975) yapmıştır⁷. el-Muttaki burada önce "el-Eşrâtu's-Suğrâ" başlığı altında kıyametin pek çok (toplumsal) alametini vermekte, daha sonra "el-Eşrâtu'l-Kübrâ" başlığı ile büyük alametleri nakletmektedir. Ondan bir asır sonra, Muhammed b. Resul el-Berzenci el-Hüseyini (ö.h.1103), "el-İşâa li Eşrâti's-Sâa" isimli kapsamlı eserinde kıyamet alametlerini üçlü bir tasnife tabi tutmaktadır: Birinci grupta yer alan alametler, "*Uzak Geçmişte Zuhur Etmış ve (Olmuş)Bitmiş Alametler*" dir. İkinci grupta yer alan alametler, "*Ortaya Çıkılmış ve Halen Devam Eden Alametler*" dir. Üçüncü grupta yer alan alametler ise, "*Yaklaşan Büyük Alametler*" dir. Bunlar ipi kopmuş tespih taneleri gibi birbiri ardınca sükün edip gelecek ve hemen sonrasında kıyamet kopacaktır⁸.

İçinde bulunduğumuz asra yaklaştıkça, kıyamet alametlerinin "küçük alametler" ve "büyük alametler" şeklindeki tasnifinin daha çok benimsendiğini, halk arasında da bunun yaygınlaştığını görmekteyiz⁹.

Küçük ve büyük şeklinde sınıflandırılan alametler, aslında birbirini takip eden alametler olarak düşünülmüştür; küçük alametler zuhur etmeden büyükleri ortaya çıkmaz, küçük alametler zuhur ettikten sonra büyük alametler art arda sükün eder gelir. Sonra Sur'a üfürülür ve dünya hayatı son bulur. Mesela İbn Kesir (ö.h.774), en-Nihaye fi'l-Fiten isimli eserini bu tertibe göre meydana getirmiştir; önce küçük alametlere (bize göre sosyolojik alametler) yer verir, sonra büyük alametleri ele alır, sonra Sur'a üfürülür ve ahiret hayatı başlar¹⁰.

Kıyametin büyük alametleri bu makalenin konusu değildir. Bu nedenle burada sadece büyük alametleri maddeler halinde zikretmekle yetinecek ve asıl konumuz olan

⁴ 31.Lokman.29; Buhari, *İman*, hadis no: 50, 1/19; Müslim, *İman*, hadis no: 5(9), 1/39. Meşhur "Cibril Hadisidir". Bu hadisile ilgili geniş bir araştırma için bkz. Bekir Tatlı, *Hadis Tekniği Açısından Cibril Hadisi Ve İslâm Düşüncesine Yansımaları*, Doktora Tezi Ankara Üniversitesi SBF 2005.

⁵ 47.Muhammed.18.

⁶ Nuaym b. Hammad, hadis no:72, 1/50; İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef, Fiten*, hadis no:37382, 7/480; Ahmed, *Müsned*, hadis no:23996, 39/423; İbn Mace, *Fiten*, hadis no:4042, 2/1341; Buhari, *Cizye*, hadis no: 3176, 4/101 (Bu hadis değişik şekillerde birçok farklı lafızla rivayet edilmiştir)

⁷ El-Muttaki el-Hindi, *Kenzu'l-Ummal fi Süneni'l-Ekvâl ve'l-Efâl*, c.14 s.554 vd.

⁸ Muhammed b. Resul el-Berzenci el-Hüseyini (ö.h.1103), *el-İşâa li Eşrâti's-Sâa*, 27.

⁹ Mesela bkz. Reşid Rıza, *Tefsiru Menar*, 9/407.

¹⁰ İbn Kesir, *en-Nihaye fi'l-Fiten ve'l-Melahim*, Daru'l-Cil Beyrut 1408/1988.

sosyolojik alametlere geçeceğiz. Geniş bir incelemenin sonucu olarak büyük alametleri şu şekilde sıralayabiliriz:

1-Hz. Muhammed'in vefatı, 2-Deccal (ve Mehdi'nin) zuhuru, 3-Hz. İsa'nın Nüzulü, 4-Ye'cuc ve Me'cuc'un ortaya çıkması, 5-Dâbbetu'l-Arz'ın ortaya çıkması, 6-Güneşin batıdan doğması, 7-İnsanları sürececek/etkileyecek bir ateşin (Yemen'den, Hicaz'dan veya doğu tarafından) çıkması, 8-(Gökyüzünü tamamen kaplayacak) Dumanın zuhur etmesi, 9-Doğuda, batıda ve Arap Yarımadası'nda olmak üzere büyük kara parçalarının yere batması, 10-Depremler, 11-Ayın ikiye yarılması.

Kıyametin büyük alametleri olarak nakledilen bu olaylar incelendiğinde, Peygamber efendimizin vefatı doğal bir gelişme olup, kıyametin kesin alametidir. Deccal, İsa'nın inmesi, Ye'cuc-Me'cuc ve Dâbbe olağanüstü olaylardır. Diğerleri ise doğada olması beklenen (kevnî) belirtilerdir. Bütün bunlar, güneş sistemindeki değişme ve yıkımın, zamanın ve dünya hayatının sonunun yaklaştığına işaret etmektedirler. Büyük kıyamet gerçeği, güneş sisteminin yıkılmasını ve güneşe bağlı zamanın sona ermesini ifade ettiğine göre, gerek Kur'an'da geçen gerekse Hz. Peygamber tarafından haber verilen bu altı hadisenin, kevnî sistemde olması beklenen yıkım ve sona ermeyi anlattıkları kabul edilebilir. Biz, büyük kıyamet alametlerini başka bir araştırmanın konusu yapmayı planladığımız için, burada sadece küçük alametleri değişik bir açıdan ele alıp incelemeye çalışacağız.

Toplumların Kıyameti

"Küçük alametler" ile "büyük alametler" arasında çok bariz farklar bulunmaktadır. Bu farkların net görülebilmesi açısından, bir hadis örneği üzerinde durmak yerinde olacaktır. Bu karşılaştırmayı yapabilmek için, yukarıda sıraladığımız on bir alameti daima göz önünde bulundurma zorunluluğu vardır. Konuyu izah etmek için seçtiğimiz örnek metin şöyledir:

"Hz. Peygamber bir mecliste topluluğa hitap ediyordu. O sırada bir bedevi, "kıyamet ne zaman kopacak" diye sordu. Hz. Peygamber cevap vermeyerek bir süre daha konuşmasına devam etti. Gruptan bazıları, Hz. Peygamber'in soruyu işittiğini, fakat hoşlanmadığını, bazıları da soruyu işitmediğini söylediler. Hz. Peygamber sözünü bitirince, "kıyamet hakkında soru soran nerededir" dedi. Bedevi, "o kişi benim ya resulullah" dedi. Hz. Peygamber ona, "emanet zayi edildiğinde/kaybedildiğinde kıyameti bekle" buyurdu. Adam, "emanetin zayi edilmesi nedir" diye sordu. Hz. Peygamber, "iş/görev ehil olmayana tevdi edildiğinde, kıyameti bekle" buyurdu"¹¹.

Bu hadiste kıyametin alametlerinden birisi olarak "emanetin zayi edilmesi/kaybedilmesi" gösterilmektedir. Emanet kelimesi bizzat Hz. Peygamber

¹¹ Ahmed, hadis no:8729, 14/343; Buhari, *Rikak*, Hadis no: 6496, 8/104; ed-Dâni, *es-Sünenu'l-Varide fi'l-Fiten ve Gavâiluhâ ve's-Sâatu ve Eşratuhâ*, Hadis no:381, 4/767.

tarafından “iş” (görev) kelimesiyle açıklanmıştır. İbn Hacer’e göre burada iş ile kastedilen “hilafet”, “yönetim”, “yargı”, “fetva” gibi dini de ilgilendiren işlerdir¹². Başka bir deyişle, en yukarıdan en aşağı kadar yönetim, eğitim, adaletin sağlanması gibi toplumun sağlıklı bir şekilde yaşamasını temin edecek görevlerin tamamıdır. Bunlar uzmanlık gerektiren alanlardır; her bir işin başına en uzman kişinin getirilmesi, toplumun barış ve güven içinde yaşamasının şartlarındandır. Yöneticiler bu makamlara layık olan kişileri atamadıklarında, devletlerin işleri aksamakta, yönetimde hatalar çoğalmakta ve halkın huzur ve refahı ortadan kalkmaktadır.

Bu noktada sorulması gereken soru şudur: Emanetlerin zayi edilmesi ve bunun sonucunda devlet işlerinin aksamasının kıyametin kopması ile ilgisi nedir?

Dünyanın değişik bölgelerinde yaşayan insan toplulukları birbirinden farklı durumlar, görünüşler yansıtmaktadırlar; bazısında yönetimler ehil ellerde bulunurken, bazısında liyakatin gözetilmediğine şahit olunmaktadır. Buna paralel olarak bu alametin de umumi olmaması gerekir. Çünkü, eğer kıyamet ile kastedilen, geleneksel literatürümüzdeki “büyük kıyamet” ise (bu güne kadar kıyametin hep dünyanın sonu olarak kabul edildiğini hatırlayalım), emanet ile kıyamet arasındaki ilişkiyi kurmak hayli zor olacaktır. Buradaki açıklama zorluğu iki noktada ortaya çıkmaktadır: **Birincisi**, ehil olmayan insanların iş başına getirilmeleri ve onların yanlış uygulamalarıyla, kevn/kosmos (maddi evren)’in bozulması arasında nasıl bir etki-tepki mekanizması kurulacaktır. Mesela yetersiz bir doktor hastasını tedavi edemez, belki ölümüne sebep olabilir. Ancak doktorun yetersizliğinden toplumun bazı fertleri etkilenir, dünyanın sonu gelip kıyamet kopmaz¹³. **İkincisi**, insanlık tarihi boyunca bu gibi aksamaların yaşandığını, toplumların büyük acılar çektiğini biliyoruz. Fakat bu gibi yanlışlar defalarca tekrar edildiği halde, kıyamet kopmamakta, dünyamız yine de varlığını devam ettirmektedir.

Şimdi yukarıda serdettiğimiz sorumluluğu cevaplandırabiliriz: **Doğrusu o dur ki Hz. Peygamber’in bu ve benzeri hadisleriyle haber verdiği kıyamet, dünyanın ve zamanın sonu olan büyük kıyamet değil, toplumların çöküşüne ve tarih sahnesinden kalkmasına yol açan sosyolojik/toplumsal, eski tabirle “içtimai” kıyamettir. Yani, bu ve birazdan örnekleriyle ele alacağımız gibi, giderek artan ve sosyal bünyeyi kemiren sapmalar, içinde ortaya çıktığı toplumun sonunu hazırlamakta ve o toplumun kıyametinin yaklaşmakta olduğunu haber vermektedir.**

¹² İbn Hacer, *Fethu'l-Bari*, 11/334.

¹³ İçinde yaşadığı doğanın bir parçası olması itibarıyla, insanoğlunun fiilleri doğal çevre üzerinde etkili olmak durumundadır. Bu etki pozitif veya negatif olabilir. Mesela “İnsanların elleriyle yaptıkları yüzünden karada ve denizde fesat zuhur etti...” (30.Rum.41) ayeti, insan fiillerinin doğa üzerindeki negatif etkisine işaret etmektedir. Günümüzde bunu çevre tahribatı ve kirliliği şeklinde yorumlayanlar vardır. Fakat bizim kıyamet alametleri bahsi ile irtibatlı olarak kast ettiğimiz şey, davranışlarımızın çevre üzerindeki etkisi değil, evrenin sonunu getirecek, yani kıyamete neden olacak davranışlarımızdır.

Toplumların kıyameti ya da sosyolojik kıyamet diye isimlendirdiğimiz bu grupta yer alabilecek dikkat çekici bir örnek daha vermekte fayda görüyoruz. Buhari'nin naklettiği ilgili hadiste birçok sosyal çözülme alametleri bir arada geçmektedir:

“Davaları aynı olan iki büyük (Müslüman) ordu arasında büyük bir savaş olmadıkça kıyamet kopmayacaktır. Peygamber olduklarını iddia eden otuz kadar yalancı deccal ortaya çıkmadıkça da kıyamet kopmayacaktır. İlim kaldırılmadıkça, zelzeleler çoğalmadıkça, zaman birbirine yaklaşılmadıkça (zaman hızla akıp geçmedikçe), fitneler zuhur etmedikçe, (iç savaş nedeniyle) öldürmeler artmadıkça kıyamet kopmayacaktır. Sahip olduğunuz mal artıp taşmadıkça- mal o derece çoğalacak ki, mal sahibi malının zekâtını kim kabul eder diye endişelenecek; hatta mal sahibi bazı kimselere zekat vermek isteyecek, fakat zekat vermek istediği kişi ‘benim zekata ihtiyacım yok’ diyecek - insanlar bina yapmakta birbiriyle yarışmadıkça, kişi bir kabrin yanından geçerken ‘keşke şu kabirde yatan ben olsaydım’ demedikçe kıyamet kopmayacaktır...”¹⁴.

Bu hadiste sosyolojik mahiyette kabul edilebilecek bir takım alametler sıralanmaktadır. Aslında bu alametler, görüldüğü toplumdaki ciddi ahlaki ve sosyal bozulmayı işaret etmektedirler. Toplumun ayakta tutan değerlerin aşındığını, kitlesel bir tefessüh halinin yaşandığını anlatmaktadırlar. Hadisler incelendiğinde anlaşılmaktadır ki bu alametler birer birer tezahür edip toplumun geneline yayılma eğilimi gösterdiğinde, yönetici ve ulema tabakası için ciddi uyarılar/alametler zuhur etmiş olmaktadır.

Bunlar içinde geliştikleri toplumun kıyametinin habercisidirler ve engellenemedikleri takdirde toplumu kıyamete sürüklemektedirler. Bir bakıma, Hz. Peygamber'in toplumsal kıyamet alametlerini sık sık zikretmesinin sebebi, Müslümanları en çok karşılaşmaları ihtimali bulunan bu ve benzeri durumlarda uyanık olmaya davet etmektir, denebilir.

Toplumların Kıyametine Yol Açan Fitneler ve Yapısal Özellikleri

“Fitne” (fiten) kavramı ile “kıyamet alametleri” kavramı arasında umum husus ilişkisi vardır. Fiten olayları, Hz. Peygamber'in vefatından sonra vuku bulacak daha çok olumsuz gelişmeleri ifade etmektedir. Toplumsal ve evrensel kıyamet alametleri içerisinde sayılan olaylar, fiten edebiyatının önemli bir parçasını meydana getirmektedir. Buna göre, her çeşit kıyamet alameti, fitnelerin parçasıdır, fakat tüm fiten olayları kıyamet alametlerinden ibaret değildir¹⁵. Bu bakımdan, kıyamet alametleri adı altında rivayet

¹⁴ Buhari, *Fiten*, Hadis no:7121, 9/59.

¹⁵ Fitne kelimesinin sözlük anlamlarından birisi “imtihandır”. Buna göre, fiten edebiyatına tahsis edilen eserlerin bazılarında, kabir hayatı, hesap ve mizan gibi şeyler de fiten (yani imtihan) konularına dahil edilmiştir. Mesela İbn Kesir'in (ö.h.774) “en-Nihaye fi'l-Fiten ve'l-Melahim” adlı eseri buna güzel bir örnektir. İbn Kesir bu eserinde sadece kıyamet alametlerini rivayet etmiyor, Sur'a üfürülmesi, yeniden diriliş, Makam-ı Mahmud, Havz-ı Kevser, peygamberlerin meydana gelişi, hesaba çekilme, cennet ve cehennemnin sıfatları gibi pek çok uhrevi konuya temas etmektedir.

edilen olayları, biz burada yine “fitne (fiten)” kavramı ile ifade ediyoruz. Şimdi toplumsal kıyameti haber veren alametlerin çok belirgin yapısal özelliklerini inceleyeceğiz.

a)Belirsizlik

Toplumsal kıyameti haber veren fitne olaylarının önemli bir özelliği “**belirsizlik**” taşımalarıdır. Bu belirsizlik, kişinin sağlıklı tahliller yapmasını engelleyen, onu daima şüphede bırakan, hakikati görmesine set çeken bir perde, bir pus veya sis gibi tarif edilmiştir. Bir rivayete göre, Huzeyfe b. Yeman ile Hz. Peygamber arasında şöyle bir diyalog geçmiştir: “Ya resulallah! Biz daha önce cahiliyye döneminde ve şer içerisinde idik. Ardından yüce Allah bize hayrı gönderdi. Bu hayırdan sonra tekrar şer gelir mi?” Hz. Peygamber bu soruya “evet” cevabını verdi. Huzeyfe tekrar sordu: “Ya resulallah! Bu şerden sonra tekrar hayır gelir mi?” Peygamberimiz bu soruya da “evet” dedikten sonra, “*ancak içinde biraz **pus (دخن) olur***” diye ekledi. Huzeyfe’nin “onun **pusu** nedir” diye öğrenmek istemesi üzerine de peygamberimiz, “*bir grup ortaya çıkar, benim rehberliğim dışında rehberlik eder (benim gösterdiğim doğru yoldan başka bir yola çağırırlar). Sen onları bazen kabul eder, bazen reddedersin*” açıklamasında bulundu. Huzeyfe, sorularına devam etti ve “bu hayırdan sonra yine bir şer dönemi gelir mi” diye sordu. Hz. Peygamber bu kez şu açıklamayı yaptı: “*Cehennem kapılarına dikilmiş davetçiler (propagandacılar) olacaktır. Onların çağırısına kapılanlar cehenneme düşerler...Bu propagandacılar bize benzerler, bizim dilimizi konuşurlar...*”¹⁶.

Bu rivayette birbirini takip edecek olan iyi ve kötü dönemlerden bahsedilmekte ve iyi dönemler söz konusu olsa bile bu dönemlerde insanlara hakim olacak bir **pustan** söz edilmektedir. Bizim **pus** şeklinde çevirdiğimiz (دخن) kelimesi, İbn Hacer’in verdiği bilgilere göre, “kin”, “kusur”, “kalpteki fesat”, bulanıklık”, duman” ve “hayvanın bedenindeki boz lekeler” gibi anlamlara gelmektedir. İbn Hacer’e göre, bu kelime “şerden sonra vuku bulacak olan hayrın, halis hayır olmadığına ve içerisinde bir **bulanıklığın** bulunduğu işaret etmektedir”. Ve “insanlar birbirlerine karşı **sâf** olmayacaklardır”¹⁷.

Bu rivayette fitneler **şer** kelimesiyle anlatılmıştır. Çünkü fitnelerin önemli özelliklerinden biri, insanların olayları değerlendirmedeki yetersizliğidir. Fitnelere karışan veya onun dışında kalmaya özen gösteren kimseler, ne olup bittiği hakkında belirsizlik içerisindeyler. Düşünceleri net değildir. Değerlendirmeleri çoğunlukla yanlıştır. Uzağı görme yeteneği ortadan kalkmış gibidir.

b)Sağlıklı Düşünememe

Fitne dönemlerinde insanlar sağlıklı düşünme özelliklerini büyük ölçüde kaybederler; olayları mantık kuralları çerçevesinde tartamazlar, bu nedenle taraf kitlelerden birine angaje olurlar ve böylece grup taassubu içerisinde davranırlar.

¹⁶ Buhari, *Fiten*, Hadis no:7084, 9/51; Nuaym, Hadis no:29, s.35; Hadisin farklı lafızlarla da rivayet edildiği görülmektedir. Mesela bkz. Mamer b. Raşid, Babu *Luzumi'l-cemâa*, Hadis no:20711, 11/341.

¹⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-Bari*, 13/36.

“Hangi fitne daha şiddetlidir” diye kendisine sorulunca, Huzeyfe b. Yeman’ın verdiği şu cevap, fitne dönemlerinde yaşanan sağlıksız düşünme(ya da düşünememe) durumunu açıkça dile getirmektedir: “*Hayrı ve şerri kalbine arz edip, fakat ayırt edemediğin durum, fitnenin en şiddetlisidir*”¹⁸.

Huzeyfe’ye göre, fitne ortamına düşmüş kişi, olayların doğrusunu yanlışından ayırt etme yetisini kaybetmiştir. Taraf olduğu grubu haklı görmek, karşı düşünceleri acımasızca eleştirmek onun için kaçınılmaz bir hal almıştır. Kitle olaylarını gayet derin bir analize tabi tutan Gustave Le Bon, kitlenin akımına kapılmış ferdi şöyle ifade etmektedir:

“Dikkatli müşahedelerle sabit olmuştur ki bir müddet faal bir kitle içinde bulunan kimse -bu kitleden yayılan telkinlerin tesiriyle yahut henüz bilinmeyen başka sebeplerle- çok geçmeden, kendisini uyutan kimsenin elleri arasında uyuyan şahsın düştüğü gibi afsunlanmış bir hale düşer. Uyutulan kimsede şuurlu faaliyet felce uğradığından, uyutucunun kendi arzusuna göre idare ettiği bütün şuuraltı faaliyetlerinin esiri olur. Artık bu adamda şuurlu şahsiyet kaybolmuştur, irade ve temyiz kalmamıştır. Hisleri, fikirleri o zaman uyutucunun tayin edeceği istikamete yönelir”¹⁹.

“Bu halde, bir kitleye mensup olması yüzünden insan, medeniyet merdiveninden bir çok basamak aşağı iner. ... Kitle içindeki fert, rüzgarın istediği gibi kaldırdığı kum taneleri arasında, bir tek kum tanesidir.”²⁰.

“**Belirsizlik**” konusunu ele alırken, *fitnelere karışan veya onun dışında kalmaya özen gösteren kimseler, ne olup bittiği hakkında belirsizlik içerisindedirler. Düşünceleri net değildir. Değerlendirmeleri çoğunlukla yanlıştır. Uzağı görme yeteneği ortadan kalkmış gibidir, demiştik.*

İnsanın bir meseleyi sağlıklı değerlendirebilmesi ve net sonuca ulaşabilmesi için bazı şartlar gerekmektedir. Konuyla ilgili yeterince delil olması, delillerin sağlam olması ve sonuca ulaşabilecek kadar yeterli zamanın bulunması gibi. Bu şartlar fitne dönemlerinde bulunmadığı için, kişilerin olayları sağlıklı değerlendirmeleri imkansız hale gelmektedir. Böylece zihinlerde belirsizlik hakim olmakta ve kitleler kolayca yanıltılabilmektedir. Olaylara ideolojik gözlükle bakan kişiler açısından durum farklıdır. Çünkü onlar olayları zihinlerindeki şablonlara göre değerlendirdiklerinden, fazla vakit kaybetmeden analizlerini yaparlar ve (çoğu zaman yanlış) çözüme hemen ulaşırlar. Cemil Meriç, ideolojileri “*idraklerimize giydirilmiş deli gömlekleri*” şeklinde tanımlamaktadır²¹. Hiçbir fitne olayı ideolojisiz olmaz; fitne dönemlerinin belirgin özelliklerinden birisi, karşıt kitle hareketlerinin belli ideolojiler etrafında çatışmalarıdır.

¹⁸ Nuaym b. Hammad, *Fiten*, Hadis no:119, 1/65; İbn Ebi şeybe, *Fiten*, Hadis no:37569, 7/503.

¹⁹ Le Bon, Gustave, *Kitleler Psikolojisi*, Çev. Selahattin Demirkan, Yağmur Yayınevi İst. 1974, s.38.

²⁰ Age, s.39.

²¹ Meriç, Cemil, *Bu Ülke*, İletişim Yayınları İst. 2015, s.92.

c)Yayılma/Sirayet

Fitne dönemi olaylarının belirgin yapısal özelliklerinden birisi **topluma sirayet etme** ve **umuma yayılma** eğilimi göstermeleridir. Elias Canetti, “*Kitle ve İktidar*” isimli kitabının baş kısmında, kitle hareketlerinin -ki burada fitne olayları olarak ele almaktayız- umuma yayılma durumunu şöyle ifade etmektedir: “*Büyüme isteği kitlenin ilk ve en önemli niteliğidir. Erişebileceği herkesi içine almak ister; insan yapısına sahip herkes kitleye katılabilir. Doğal kitle açık kitledir; açık kitlenin büyümesinin hiçbir sınırı yoktur; evleri, kapıları ya da kilitleri tanımaz ve kendilerini evlerine kapatanlar zan altında kalır*”²². Toplumsal kıyametin habercisi olan fitne olaylarının bütün toplumu kuşatacak kadar sirayet edici olduğu bir rivayette şu şekilde dile getirilmektedir: “*...Her kim fitnelere karşılaşmak isterse, fitne hemen onu içine çeker. Fitnelerden sığınacak bir yer bulan kimse, derhal kaçıp oraya sığınsın*”²³. Nitekim normal zamanlarda adaleti temin etmek için harekete geçmek önemliyken²⁴, fitne zamanlarında olaylardan kaçmak önemli görülmüştür. Hadis kitaplarında bu ilkeyi hatırlatacak bab başlıkları görmek mümkündür : “*Fitnelerden Uzak Durmak, (İç) Savaştan Kaçınmak, Uzlete Çekilmek ve Fitnelere Buluşmamak*”²⁵, “*Fitnelerden (Allah’a) Sığınmak*”²⁶, “*Fitnelerden (Allah’a) Sığınmak Hakkında Gelen Rivayetler*”²⁷, “*Fitne Zamanlarında Diline Hakim Olmak*”²⁸, “*(Fitnelerden) Uzlet*”²⁹ vb.

Kıyametin büyük alametleri arasında zikrettiğimiz ve Arap Yarımadası’nda çıkacak büyük bir ateşten bahseden bir rivayet söz konusudur. Bu rivayette şöyle denmektedir: “*Hicaz topraklarından, Busra’daki develerin boyunlarını aydınlatacak bir ateş çıkmadıkça kıyamet kopmayacaktır*”³⁰. Bu rivayet, her ne kadar büyük alametler arasında sayılmış ve zahiri anlamı üzere anlaşılabilir olsa da, bu zahiri anlamının dışında bir benzetmenin söz konusu olduğu da ifade edilebilir. Şöyle ki fitneler ateşe benzetilmektedir. Ateş söndürülemediği takdirde yayılmakta, hızla gelişmekte ve çok büyük bir alanı yakıp yok etmektedir. Fiten olayları da ateşin yayılması gibi topluma yayılmakta, hatta başka toplumları da etkisi altına almaktadır. Bir süre sonra fitnenin doğduğu topraklara komşu beldelede de aynı karakterdeki olayların patlak verdiğine tanık olunmaktadır.

Canetti, kitle hareketleri ile ateş simgesi arasında yakın bir ilişki kurarak şu açıklamayı yapmaktadır: “*Bütün yok etme araçlarının en etkileyicisi ateştir. Çok uzaktan*

²² Canetti, Elias, *Kitle ve İktidar*, Çev. Gülşat Aygen, Ayrıntı Yayınları 7. Baskı İst. 2016, s.15.

²³ Buhari, *Menakıb*, Hadis no: 3601, 4/198; *Fiten*, Hadis no:7081-7082, 9/51; Müslim, *Fiten*, Hadis no:10 (2886); Dâni, Hadis no:38, 1/241.

²⁴ Mesela “emr-i bil maruf ve nehy-i ani’l-münker”, “zalim yönetici karşısında adaleti söylemek” gibi esaslar normal zamanlarda teşvik edilmiştir.

²⁵ Nuaym, 1/139.

²⁶ Buhari, *Daavât*, 8/77; *Fiten*, 9/53.

²⁷ Dâni, 1/299.

²⁸ İbn Mace, *Fiten*, 2/1312.

²⁹ İbn Mace, *Fiten*, 2/1315.

³⁰ Buhari, *Fiten*, Hadis no: 7118, 9/58; Müslim, *Fiten*, Hadis no: 42 (2902).

görülebilir ve daha da çok insanı kendine çeker. Geri dönüşsüz bir biçimde yok eder; ateşten sonra hiçbir şey eskisi gibi olamaz. Bir şeyi ateşe veren kitle kendisini karşı konulamaz hisseder; ateş yayıldığı sürece herkes kitleye katılacaktır ve ona düşman olan her şey yok edilecektir”³¹.

Canetti'nin “kitle simgeleri” adını verdiği şeyler arasında “ateş” simgesi yer almaktadır. Ona göre, “ateş yayılır; bulaşıcı ve aç gözlüdür...Ateş son derece bulaşıcıdır; ateş karşısındaki güçsüzlüğü insanı her defasında şaşırır...Ateşin hızlı acımasızlığı sınır tanımaz; her şeyi yalayıp yutmak ister ve doymak bilmez...Ateşin gizemli bir her yerdeliği vardır; her yerde ve her zaman ortaya çıkabilir...Bütün bunlar kitle için de geçerlidir. Hatta kitlenin özelliklerini bundan daha doğru bir şekilde sıralamak mümkün değildir...Onun bulaşıcılığına çok az insan dayanabilir; her zaman büyümeye devam etmek ister ve büyümesinin önünde doğasından gelen içkin hiçbir sınır yoktur”³². Fitne zamanlarında ortaya çıkan kitle hareketlerinin, Hz. Peygamber tarafından niçin “ateş” simgesiyle anlatılmak istendiği bu açıklamalardan sonra daha iyi anlaşılmaktadır. Başka bir deyişle, fitne hareketlerinin yayılma ve sirayet etme özelliği Hz. Peygamber tarafından “ateş” simgesiyle anlatılmıştır.

Yeri gelmişken belirtmeliyiz ki dini anlatımlarda (din dili) simgeler çok önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle de fiten olayları ve kıyamet alametleri söz konusu olduğunda, simgesel anlatım kaçınılmaz bir zorunluluk olmuştur. Bu durumu, sosyolojik kıyametin belirtileri olarak kabul ettiğimiz fiten hadislerinde daha bariz ve yoğun olarak görmekteyiz. Simgelerin neler ifade ettiklerini doğru analiz etmek durumundayız. Yukarıdaki rivayette hicaz bölgesinde çıkacak ateşin Busra'daki develerin boyunlarını aydınlatması metaforu bu açıdan ele alınabilir.

Olayların birbirini tetikleyip, toplumlar ve ülkeler arasına sirayet etmesi özelliğine ‘domino etkisi’ denmektedir. Son yıllarda Orta Doğu'da İslam ülkelerinde yaşanan ve adına Arap Baharı denilen siyasal-sosyal hareketler buna güzel bir örnek oluşturmaktadır. 2010 yılında halk ayaklanması şeklinde Tunus'ta başlayan Arap Baharı, birçok ülkede halkın yönetimlere karşı ayaklanmasıyla gelişmiş, Mısır, Libya, Yemen, Suriye gibi ülkeleri sarmıştır³³. Bu ülkelerdeki hareketler hala devam ettiği gibi, başka bölge ülkelerine sıçrama kabiliyet ve potansiyeline sahip görünmektedir.

Yukarıdaki hadiste, Hicaz'da çıkacak bir ateşin Busra'daki develerin boynunu aydınlatması, fitne olaylarının yayılma ve tüm fertlere sirayet etme özelliği taşıdığına dikkat çekmek içindir. Bu hadisteki benzetme, geçmişte zahiri anlamda anlaşılmış ve alimler hadisin gerçekleştiğini, yer ve zaman söyleyerek açıklamışlardır. Mesela Kurtubi (ö.h.671) hicri 654 senesinde Hicaz'dan -muhtemelen kendisinin de şahit olduğu- büyük

³¹ Kitle ve İktidar, 19.

³² Age. 81-83.

³³ Orhan, Duygu Dersan, *Ortadoğu'nun Krizi: Arap Baharı ve Demokrasinin Geleceği*, Atılım Sosyal Bilimler Dergisi 2013, c.3 s.1-2, 17-29.

bir ateşin zuhur etmesini bu hadisin gerçekleştiğine delil olarak vermektedir³⁴. Hadisin zahiri anlamda gerçekleşme ihtimalini göz ardı edemeyiz, ancak haber verilen olayı benzetme olarak yorumlamanın mümkün olduğunu da söylemeliyiz.

Bazı çağdaş yazarlar, fitne dönemlerini üç nedenden dolayı “heva ve heveslerine uyanlar ile bid’atçılar için **verimli bir toprağa**” benzetmektedir. Birinci neden, fitne zamanlarında işlerin karışması ve temyiz kabiliyetinin yitirilmesidir. İkinci neden, fitne zamanlarında bilgi kıtlığı ve cehaletin artmasıdır. Üçüncü neden, insanlarda baş gösteren (yüzeysellik ve) aceleciliktir³⁵. Yazarın bu tahlilinde fitne zamanlarını “verimli toprağa” benzetmesi ilgi çekicidir.

d)Kapsayıcılık

Fitne olaylarının sirayet edicilik özelliğinin doğal bir sonucu **kapsayıcı** nitelik arz etmesidir. Enfal suresinde şöyle buyurulmaktadır: “Sizden sadece zalimleri değil (fakat iyileri de kapsayacak olan) fitnelerin gelmesine karşı dikkatli olun. Ve bilin ki Allah’ın cezalandırması çok şiddetlidir”³⁶. Hz. Ömer’in Huzeyfe b. Yeman’a fitneleri sorarken, “denizin dalgaları gibi dalgalanacak olan fitneler” şeklinde tasvir etmesi, fitnelerin kapsayıcılık özelliğinin farkında olduğunu göstermektedir. Hz. Ömer’in bu tarifi bize son yıllarda dünyanın çeşitli bölgelerinde meydana gelen tsunamileri hatırlatıyor. Dev dalgaların hiç ayırt etmeksizin canlı cansız her şeyi yutması, fitne olaylarının da tüm insanları kapsayacak derecede geniş ve şiddetli olmasına benzetilebilir.

Fitnelerin kapsayıcılığını anlatan bir rivayet şöyledir: “Bir gün Hz. Peygamber Medine’nin eski surlarından birinin üzerine çıkmıştı. Etrafındakilere ‘benim gördüğümü siz de görüyor musunuz’ diye sordu. ‘Hayır, görmüyoruz’ dediler. Peygamberimiz şöyle buyurdu: ‘Yağmur damlaları gibi, sokak aralarına kadar giren fitnelerin geldiğini görüyorum’³⁷. Bu hadiste de fitneler yağmur damlalarına benzetilmektedir. Çünkü yağmur rast gele iner, canlı cansız, iyi kötü ayırt etmez. Evleri, sokak aralarını ve açıkta olan her şeyi ıslatır. Fitneler de bu şekilde kuşatıcı ve kapsayıcı bir nitelik göstermektedir.

Hoffer, kitle hareketlerine dönüşen fitne olaylarının yayılmacı ve kapsayıcı oluşu hakkındaki kanaatimizi destekler mahiyette şu tespiti yapmaktadır: “Ümitler ve hayaller

³⁴ Kurtubi, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed (671), *et-Tezkire bi Ahvâli'l-Mevtâ*, Thk. Dr. Sadık b. Muhammed b. İbrahim, Daru'l-Minhac 1425, s.1236 (Benzeri doğa olayları başka coğrafyalarda ve değişik zamanlarda da meydana gelmiştir. “Örneğin günümüzde Tera Antik şehri (Modern Yunan Adalarından Santoran’da) olarak bilinen Atlantis’in gömülmesi M.Ö. 1928 yılındaki devasa bir volkanik patlama sonucunda meydana gelmiştir. Hiçbir şehir bu büyüklükteki bir patlama sonucunda hayatta kalamazdı (150 tane hidrojen bombasına eş değerde olduğu tahmin ediliyor), zira patlama o kadar büyüktü ki gökyüzünü kaplayan küller Türkiye ve Mısır arasındaki uzaklık kadar bir bölgeyi etkisi altına almıştı” (Robert B. Edgerton, *Hasta Topluluklar, Buzdağı Yay. 5. Baskı Ank. 2017, s.230-231*)

³⁵ Faysal b. Hayyan âli Subhan ebu Abdullah, *Mesail fi'l-Fiten*, Beyrut 1426/2005, s.25.

³⁶ 8.Enfal.25.

³⁷ Humeydi, Ebu Bekr el-Kureşi (219), *Müsned*, Thk. Hasan Selim Esed ed-Darani, Daru's-Saka Dimeşk 1996 (2 cilt), 1/467; Nuaym, Hadis no:25, 1/34; İbn Ebi Şeybe, *Müsned*, Hadis no: 145, 1/114, Ahmed, Hadis no: 21748, 36/78; Buhari, *Fadailu'l-Medine*, Hadis no: 1878, 3/21; *Mezalim*, Hadis No: 2467, 3/133; *Fiten*, Hadis no: 7060, 9/48; Müslim, *Fiten*, Hadis no: 9 (2885), 4/2211.

sokaklara yayıldığı vakit, öfkeler yatışınca kadar pasif kişilerin kapılarını kitleyip kepenklerini indirerek saklanmaları daha yerinde olur. Çünkü ümitler ne kadar asil de olsalar, aralarında canavarca münasebetsizliklere sık sık rastlanır”³⁸. Hoffer’ın bu tespiti bana Hz. Peygamber’in, “fitneler patlak verdiğinde oturan ayakta durandan, ayakta duran yürüyenden, yürüyen koşandan daha hayırlıdır”³⁹ uyarılarını hatırlatmaktadır.

Toplumsal Kıyameti Hazırlayan Fitnelerin Nedenleri

Buraya kadar toplumsal kıyameti haber veren rivayetler ışığında fiten olaylarının yapısal özelliklerini irdelemeye çalıştık. Sosyolojik nitelik arz eden fiten olaylarının ortaya çıkışları nasıl gerçekleşmektedir? Yüce yaratıcının Müslümanları sınaması demek olan fitneler, ilahi takdirin ve tesirin eseri olarak mı doğmaktadır, yoksa bu olaylar da diğer kitlesel olaylar gibi, kendi iç dinamiklerinden mi neşet etmektedir? Ya da problemin çözümü sadedinde üçüncü bir yol mümkün müdür? Bazı hadisler fitnelerin “indirilmesinden” bahsetmektedir. “Suphanallah! Bu gece ne fitneler indirildi”⁴⁰ buyurulması gibi, fitnelere kaçınılması gerektiği uyarısında bulunan Enfal suresi 25. ayetin sonunda, “Allah’ın cezalandırmasının çok şiddetli” olduğunun haber verilmesi, fitnelerin ilahi irade ile ilişkisi olduğunu anlatmaktadır. Fakat fiten bölümlerinin incelenmesinden çıkan sonuç ise, bu olayların sosyal dinamiklerden kaynaklanabileceğini ifade etmektedir.

Araştırmamızın sonunda ümit ediyoruz ki okuyucu bu soruların cevabını da bulmuş olacaktır.

a) Bilgi Yetersizliği/Düşünme Yoksulluğu

Fiten rivayetleri söz konusu olduğunda en çok vurgulanan husus, ilmin eksil(til)mesi ve cehaletin art(tırıl)masıdır. Muttefakun aleyh bir rivayette şöyle denmektedir: “Kıyamet öncesinde öyle günler görülür ki cehalet (insanlar arasında) iner ve ilim kaldırılır...sonra insanların birbirini öldürmeleri demek olan herc çoğalır”⁴¹. Anlam bütünlüğü içindeki başka bir hadis konuyu daha da açmaktadır: “Allah ilmi insanlardan zorla çekip almaz, ilim alimlerin alınması (vefatı) suretiyle çekilip alınır. Sonunda ortada alim kalmaz, insanlar cahil reisler edinirler ve onlara danışır. Onlar da cahilce fetva verirler, hem kendileri sapar, hem de başkalarını saptırırlar”⁴². Nuaym b. Hammad’ın (ö.h.228) merfu olarak rivayet ettiği, ancak bizim mevkufla bir görüş şeklinde

³⁸ Hoffer, Eric, *Kesin İnançlılar*, 30-31.

³⁹ Buhari, *Fiten*, Hadis no: 7081, 9/51.

⁴⁰ Mamer b. Raşid, *Fiten*, Hadis no: 20748, 11/362; Ahmed, Hadis no: 26545, 44/167; Buhari, *Libas*, Hadis no: 5844, 7/152; Tirmizi, Ebu İsa Muhammed b. İsa, Sünen, Thk. Ahmed Muhammed Şakir-Muhammed Fuad abdulkaki-İbrahim Atve, Mustafa el-Babi el-Halebi Matbaası Mısır 1395/1975, *Fiten*, Hadis no: 2196, 4/487

⁴¹ Tayalisi, Ebu Davud, *el-Müsned*, Thk. Dr. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Türki, Daru Hicr Mısır 1419/1999, Hadis no: 261, 1/211; İbn Ebi Şeybe, *Müsned*, Hadis no: 234, 1/163; Ahmed, *Müsned*, Hadis no: 3695, 6/222; Buhari, *Fiten*, Hadis no:7064, 9/48; Müslim, *İlim*, Hadis no:(10) 2672, 4/2056.

⁴² Buhari, *İlim*, Hadis no: 100, 1/31; Müslim, *İlim*, Hadis no: (13) 2673, 4/2058.

değerlendirdiğimiz bir rivayette Huzeyfe b. Yaman şöyle demektedir: “Bir fitne ortaya çıkar, o zaman insanların akılları (başlarından) uçar gider. Öyle ki akli başında bir adam dahi bulamazsın” (Nuaym, 1/53, Had. No: 81). Bir başka rivayette, Hz. Peygamber kıyametten önce ortaya çıkacak öldürmelerden bahsedince, sahabiler “o zaman aklımız başımızda olmaz mı” diye sorarlar. Peygamberimiz buna, “o zamanda insanların çoğunun akli başından alınır. Geriye çer çöp derecesinde önemsiz insanlar kalır. Her bir kişi, haklı olmadığı halde, kendisinin haklı olduğunu zanneder”⁴³.

Burada kitle hareketleri açısından durumu değerlendirebilmek için, Gustave Le Bon’un bazı açıklamalarına bakmak yararlı olacaktır. Le Bon şöyle diyor: “Kolektif şuur içerisinde, fertlerin akli kabiliyetleri ve şahsiyetleri silinir. Gayr-i mütecanis (heterojen) olan mütecanis olanın (homojen) içinde boğulur, kaybolur ve böylece şuuraltı vasıfları hakim duruma gelir... Kitleler zekayı değil, vasat şeyleri bir araya toplarlar”⁴⁴.

Fitne zamanlarındaki olaylarda yer alan fertler açısından durum böyledir. Kolektif, yani maşeri hareketlerde bireysel düşünceler geri plana atılmakta ve eyleme katılan topluluğun ortak ideolojisi hâkim konuma geçmektedir. Fertler yaptıkları her şeyin ideolojik çerçeve içerisinde manidar olduğuna inanmakta ve olayların analizini tarafsız bir şekilde gerçekleştirememektedirler. Kitle bir sürü haline dönüşmektedir. Soğukkanlı ve analiz yeteneği faal durumdaki ferdin kitlesel hareketlerde yeri bulunmamaktadır. Bize göre toplumun çöküşünü hazırlayan fitne olaylarının en etkili nedeni burada yatmaktadır. Nakledilen bir hadis bu açıdan oldukça ilgi çekicidir, kıyamet alametleri sadedinde peygamberimiz şöyle demektedir: “Kahtân (diyarından) bir adam zuhur edip insanları âsâsı ile yönetmedikçe kıyamet kopmaz”⁴⁵. Bu hadiste halkın (insanlar), bir kişi tarafından tıpkı hayvanların yedildiği gibi yönetilmesine benzetilmesi, sosyolojik manada kıyametin yaklaşmasına örnek oluşturmaktadır. Kurtubi (ö.h.671) bu hadisi şöyle tevil etmektedir: “İnsanları âsâsı ile yönetmesi, halkın yönelimi, ona uyması ve yönetimini kabul etmesinden kinayedir. Bizzat âsâ kastedilmemiştir. Halkın o kişiye itaat edeceği, onun da halka galebe çalacağı bir misalle (sembol) anlatılmıştır. Âsâ ile kastedilen onun halka kötü, sert ve kaba davranacağıdır”⁴⁶. Kurtubi’nin de belirttiği gibi, toplum bazen totaliter yöneticiler ile karşı karşıya kalır. Bu yöneticiler, halkın kendilerine mutlak itaatini isterler, eleştiriye ve özgürlüğe tahammül edemezler. Totaliter yönetimlerin en büyük düşmanı düşünen ve eleştiren özgür vatandaşlardır. Bu nedenle iktidardakiler halk üzerinde sürekli baskı kurarlar. Fakat bu durum devamlılık göstermez ve sosyal patlamalarla dönemin sona ermesine yol açar. Bunun en çarpıcı örneklerinden birisi Sovyetler Birliği dönemidir. Tek

⁴³ Mamer, *Fiten*, Hadis no: 20744, 11/361; İbn Ebi Şeybe, *Fiten*, Hadis no: 37384, 7/480; Nuaym, Hadis no: 115, 1/64; İbn Mace, *Fiten*, Hadis no:3959, 2/1309.

⁴⁴ Hoffer, 36.

⁴⁵ Nuaym, Hadis no:1140, 1/382; Buhari, *Fiten*, Hadis no:7117, 9/58; Müslim, *Fiten*, Hadis no: 60 (2910), 4/2232.

⁴⁶ Kurtubi, *Tezkire*, 1235.

parti diktatörlüğü ile yönetilen Sovyet yönetimi 70 yıl dayanabilmiş ve süreç Sovyet İmparatorluğunun parçalanmasıyla sonuçlanmıştır.

Bu grupta yer alan hadislerin vermek istediği mesaj şu olsa gerektir: **Sağlıklı düşünen, körü körüne itaat etmeyen, bilgi ve tecrübe birikimine sahip olan topluluklar daha uzun ömürlü olmaktadır. Bilgi ve irfan eksikliği, mutlak itaati doğurmakta, mutlak itaat bir süre cazip görünse de toplumun çökmesi ile sonuçlanmaktadır.**

b)Döküntü İnsanlar ya da Adam Kıtlığı

Hz. Peygamber kıyamet öncesindeki adam kıtlığını “husâle” kelimesiyle ifade etmiştir⁴⁷. Husâle, sözlükte “adi”, “fena” gibi anlamlara gelmektedir. İnsanlar için kullanıldığında (Husâletu'n-nas) “rezil ve kepaze kimseler” demektir⁴⁸. Lisanu'l-Arap'ta kelimenin bu anlamı için, “*Kıyamet rezil insanlar (Husâletu'n-nas) üzerine kopar*” hadisini örnek vermektedir. Bu kelimenin anlamını şöyle bir misal ile açıklamak mümkündür: Bazı insanlar pazara geç vakitte, pazarın kapanmasına yakın bir zamanda çıkarlar. Amaçları gıda maddelerini ucuza mal etmektir. Mal gerçekten de ucuzlamıştır, fakat gün boyu malın iyisi satılmış, geriye **döküntüleri** kalmıştır. Satıcı da bunları elinden çıkartmak için yok pahasına vermeye razıdır. İşte “husâle” kelimesiyle kast edilen, pazardan geriye kalan bu “**döküntülerdir**”. Gerçek hayatta gıda maddeleri için kullanılan bu kelime, sosyal hayatta insanlar için kullanılmaktadır. Bu anlamdaki hadislerden biri şöyledir: “*Yakında öyle zamanlar gelecek ki kim bilir o zaman haliniz nice olur? İnsanlar elekte elenirmiş gibi elenirler, geriye sadece **döküntüler** kalır. Sözler bozulmuş, emanetlere ihanet edilmiş, ihtilaflar baş göstermiş, olan olmuştur* (Peygamber bunları derken iki elinin parmaklarını tarak gibi birbirine geçirmiştir). ‘Bunlar olduğu takdirde bize ne tavsiye edersin, ey Allah’ın elçisi’ dediler. Şöyle dedi: *Bildiğinizle amel edersiniz, hoşunuza gitmeyen (münkerleri) bırakırsınız, kendi özel işlerinizle ilgilenir, umuma ait işleri terk edersiniz*”⁴⁹

Bir toplumda kaliteli insanların tükenip, **döküntü** denebilecek kimselerin kalması ve bunların yönetimden bilime kadar tüm makamları işgal etmeleri, toplumun kıyametini hazırlayan nedenlerden biridir. Çünkü yönetimin sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi, adaletin gözetilmesi, toplumu kıyamete sürükleyen şartlar karşısında uyarılmaları her kademedeki kadroların yeterliliğine bağlıdır. Eğer bunlar bulunmazsa, toplumsal kıyametin şartlarından önemli bir tanesi gerçekleşmiş demektir. Hz. Peygamber gelecekte

⁴⁷ İbn Mace, *Fiten*, Hadis no:3957, 2/1307; Nuaym, Hadis no:693, 1/244; Ahmed, Hadis no:7049, 11/626; Buhari, *Salat*, Hadis no:480, 1/103; Ebu Davud, Süleyman b. El-Eş'as es-Sicistani, Sünen, Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, el-Mektebetu'l-Asriyye Beyrut Trs. (4 cilt), *Melahim*, Hadis no:4342, 4/123.

⁴⁸ İbn Manzur, Muhammed b. Mükrim b. Ali (711), *Lisanu'l-Arap*, Daru Sadr Beyrut 1414, 11/142.

⁴⁹ Bkz. (47.) dipnot.

ortaya çıkması muhtemel bu tabloyu, “*insanlar deve sürüleri gibi olacak, içlerinde binilebilecek bir tanesini bulamazsın*”⁵⁰ şeklinde bir benzetmeyle açıklamıştır.

Buraya kadar, hadislerden hareketle, ilmin ortadan kalkıp cehaletin hakim olması ve insanların cahillerin liderliğine mahkum olmaları ile **döküntülerin** kadroları işgalinden bahsettik. Bu noktada, biraz uzunca olmakla beraber, çarpıcı bir örnek vermek istiyorum. Bu örnekte, bir toplumun aklını adeta yitirip kendini cahil insanlara teslim edişi ve kalan döküntülerin toplumu kıyametlerine nasıl sürüklediklerini görmekteyiz⁵¹. Burada alıntılatacağımız olay, 19. yüzyıl ortalarında (olayların başlangıcı 1850 yılı) Güney Afrika’daki Xhosa’da meydana gelmiştir. Gceleka Xhosa, kral Sarhili tarafından yönetilen bir beyliktir. Cape Town’da yerleşen İngilizlerin baskısı ile daha kuzeye doğru çekilmişlerdi. Xhosalar, tüm talihsizlik ve kötülüğün sebebi olarak suçladıkları cadıların varlığına inanıyorlardı. Mlajeni adında bir kahin ortaya çıktı, aç kalma ve inziva döneminden sonra, bütün olumsuzlukların kaynağının cadılar olduğunu söyledi. Kuraklığın sona ermesi için boz ve sarı renkli sığırların öldürülmeleri gerektiğini açıkladı. Artan otoritesini kullanarak Xhosa savaşçılarını İngilizlere karşı savaşa hazırladı. Savaşın başlarında bazı zaferler elde edilmesine rağmen, İngilizlerin silah gücü karşısında mağlup olan kral Sarhili barış yapmak zorunda kaldı. Üç yıl süren savaş sonunda 16.000 Xhosalı ölmüştü. Savaş bittikten kısa süre sonra kahin Mlajeni ölmüştü. Yenilgiye rağmen Mlajeni’nin kahinlik güçlerine karşı kuşku duyulmamıştı. Xhosa halkı, ikinci darbeyi 1853 yılında aldı. Bu tarihte Hollanda’dan getirilen sığırların taşıdığı virüsler, Xhosalıların sığırlarının “akciğer hastalığına” yakalanmalarına sebep oldu. Ayda 5000 Xhosa sığırı ölmeye başladı ve aynı zamanda temel ürün olan mısır, kurtların istilasına uğradı ve aşırı yağışlardan sonra harap oldu. Xhosalılar bu felaketlerin nedenini bulmakta gecikmediler: Mlajeni’nin onlara karşı uyardığı cadılar, ölümü ve yıkımı yayıyorlardı. Kral Sarhili acilen yirmi cadıyı idam ettirdi ama sığırlar ölmeye devam etti ve mısır hasadı başarısız oldu. 1855 yılında bir çok kahin, Xhosa ülkesindeki kötülüğü uzaklaştırmanın tek yolunun insanların sığırlarını öldürmesi ve toprağını ekmeyi reddetmesi olduğunu ilan ediyordu. Nongqawuse isminde genç bir kadın kahin, tüm sığırların öldürülmesi ve ekim işinin tamamen durdurulması gerektiğini ilan etmişti. Sığırlar, halk için son derece önemliydi. Sadece ekonomik açıdan değil, geleneksel açıdan da büyük bir değere sahip olan sığırların kesimine bazıları karşı çıktı, direnen ve sığırlarını kesmeyenler oldu. Fakat kralın başı çekmesi ve tarlalarda çalışmaktan ve sığırlara bakmaktan yorgun düşmüş kadınların

⁵⁰ Mamer, Hadis no:20447, 11/246; Abdullah b. El-Mübarek, Ebu Abdurrahman et-Türki, *ez-Zühd ve’r-Rekaik*, Thk. Habiburrahman el-A’zami, Daru’l-Kutubu’l-İlmiyye Beyrut Trs. (1 cilt), Hadis no:186, 1/62; Tayalisi, *Müsned*, Hadis no:2026, 3/426; Ahmed, Hadis no:5619, 9/440; Buhari, *Rikak*, Hadis no:6498, 8/104; Müslim, *Fadailu’s-Sahabe*, Hadis no:232 (2547), 4/1973.

⁵¹ Hikayenin geniş anlatımı için bkz. Hasta Toplumlar, Robert B. Edgerton, 235 vd. Bu hikayede yazarın esas kaynağı şu kitaptır: J. B. Peires, *The Dead Will Arise:Nongqawuse and The Great Xhosa Cattle-Killing Movement of 1856-7*, 1989 London: James Curry.

ısrarları üzerine, Xhosalıları sığırlarının tamamına yakını öldürdüler, tarlalardaki ekinleri yok ettiler. 1856 yılı geldiğinde Xhosalıları açlıktan ölmeye başladılar. Aylarca kökleri, yaban üzümleri, ağaç kabuğu ve otta başka bir şey yemediler. Önce çocuklar ve yaşlılar olmak üzere Xhosalıları öldürdüler. Köpekleri etraftaki cesetleri yediler. Sonunda İngiliz sömürge görevlileri Xhosalıların 600.000 dönümlük arazisine el koydular.

Özetleyerek yaptığımız bu alıntıda, bir toplumun kendi kıyametini nasıl hazırladığı açıkça görülmektedir.

Kıyamet alametleri bahsinde yer alan bazı rivayetler ile anlatılmak istenen şeyin, sağlıklı düşünmenin yitirilmesi ve idarecilerin kahinlerden daha akıllı olmadıkları toplumların geleceğinin tehlike altında oldukları gerçeğidir.

c)Güven Ortamının Kalmaması

Hadislere göre bir toplumu ayakta tutan unsurlardan birisi "güven duygusudur". Peygamberimize "ya resulullah! Fitne ne zaman çıkar" diye sorulunca, "kişinin arkasına güveni kalmayınca" buyuruyor⁵². İnsanların birbirine güveninin kalmaması, ciddi ahlaki sorunların yaşandığının bir göstergesidir. Ahmed b. Hanbel ve Ebu Davud'un rivayetlerinde, güvensizlik, Müslümanların birbirini öldürmesiyle bağlantılı olarak ele alınmaktadır. Güven ortamının ortadan kalkması Hz. Peygamber tarafından fitneler ve toplumun kıyametiyle ilişkilendirilmektedir. Biraz önce de belirttiğimiz gibi, bunun ahlaki bir sorun olduğunda şüphe yoktur. Nitekim Hucurat suresinde İslam toplumunu bozacak güven ortamını kaldıracak hususlar sıralanmaktadır: Büyüklerin huzurunda yüksek sesle konuşulmaması, delile dayanmadan hiçbir topluluğun suçlanmaması, (gruplaşmalardan uzak durulmakla beraber⁵³) iki Müslüman grup arasında çatışma çıkarsa onların barıştırılmaları, hiç kimseyi alaya almamak, kötü lakaplar takmamak, kişilerin birbiri hakkında zan ile değil kesin bilgi ile hareket etmeleri, gıybet etmemek, kabile veya aşiret gibi soya dayalı övünmelerin terk edilmesi, dini Allah'a öğretircesine ukalalık yapmamak, Allah'ın her şeyden haberi olduğunun bilincinde olmak.

Güven ortamının giderek azalması, fitnelerin yeşermesine zemin hazırlaması bakımından önemli görülmüştür. Bu belirtiler, alemin sonunu ifade eden kıyamete değil, içinde geliştiği toplumun kıyametine sebep olan alametlerdir.

Güven ve korku birbirinin düşmanıdır; birinin gelmesiyle diğeri kaçar gider. İnsan toplulukları varlıklarını sürdürebilmek için yönetimde, ticarete, sosyal ilişkilerde ve hayatın her alanında güven duygusunu yaşamaları gerekmektedir. İnsanlar bir arada yaşamak zorunda olmalarına rağmen, haksızlık yapmak, öldürmek, varlığını sürdürebilmek için başkalarına zulmetmek gibi hayvansal özellikleri de doğalarında bulundurlar. Bu olumsuzluklara karşın toplumun güven içerisinde yaşaması

⁵² Mamer, *Fiten*, Hadis no:20727, 11/350 (Uzunca bir hadisin bir kısmı olarak); Nuaym, Hadis no:157, 1/74; Hadis no:342, 1/139; Ahmed, Hadis no:4286, 7/315; Ebu Davud, Hadis no:4258, 4/99.

⁵³ bkz. Buhari, Hadis no:7084, 9/51.

zorunluluğu da vardır. Bu güveni sağlayacak olan öncelikle yönetim erkidir, otoritedir, kanun hâkimiyetidir. Her şeyi insanın aklına ve hislerine terk etmek doğru değildir. Devlet otoritesi kanun hâkimiyetini sağladığı sürece bu güven ortamı devamlılık arz etmektedir. Ancak devletin otoritesini kaybettiği ve hatta güvensizliğin bizzat kaynağı olduğu durumda, o toplumun geleceğinden söz etmek mümkün olmamaktadır. Toplumdaki güven ortamının bozulması Hz. Peygamber'in hadislerinde kıyametin habercileri şeklinde ifadesini bulmaktadır. Bu nedenle hadis kitapları, kişinin arkadaşına dahi güvenemeyeceği ortamlardan bahseden rivayetleri fiten bölümlerinde nakletmişlerdir.

d) Gruplaşmalar ve Grup Taassubu

Sosyal gruplar, sosyal bünyenin olmazsa olmaz tezahürleridir. Nerede bir insan topluluğu varsa, orada sosyal gruplardan söz etmek mümkündür. Sosyolojide grup, "eylemlerinde birbirinin göz önünde tutan, böylece bir arada bulunan, kendi aralarındaki bu etkileşme dolayısıyla başkalarından ayırt edilen iki veya daha çok kişiden kurulu topluluk" şeklinde tanımlanmaktadır⁵⁴. Bu tanıma göre, sosyal gruplar son derece masum ve doğal oluşumlardır.

Fakat Hz. Peygamber'in hadislerinde geçen ve kaçınılması tavsiye edilen gruplar dini, siyasi, bölücü ve kutuplaştırıcı gruplardır. Bu manada müslüman toplum içerisindeki ilk gruplaşma, Hz. Peygamber'in sağlığında ortaya çıkmış olan münafıklar grubudur. Münafıklar grubu, son derece zararlı görülmelerine rağmen, yakından takip edilmeleri dışında başka bir yaptırıma tabi tutulmamışlardır. Münafıklar grubu, ne zaman ki kutuplaştırıcı ve bölücü düşüncelerini Medine yakınındaki Kuba'da, Kuba mescidinin karşısına bir mescid yapmak suretiyle fiiliyata dönüştürmek istemişler, hem Kur'an'ın ağır ithamıyla karşılaşmışlar, hem de mescidleri yerle bir edilmiştir⁵⁵. Kur'an-ı Kerim, nifak amacıyla yapılmak istenen bu mescide "*mescid-i dırar/zarar mescidi*" demiştir: "*Zararlı faaliyetlerde bulunmak, küfre yardım etmek, müminler arasına ayrılık sokmak için ve Allah ve resulüne karşı savaşanlara üs olsun diye mescit yapanlar vardır. Bunlar, 'bizim iyilikten başka hiçbir kastımız yok' diye de mutlaka yemin ederler. Ama Allah şahitlik eder ki bunlar mutlaka yalancılardır*"⁵⁶. Ayete göre münafık grubun dört yıkıcı ve ayrıştırıcı faaliyeti söz konusudur: Topluma zarar vermek, küfre yardım etmek, Müslümanlar topluluğunu parçalamak ve peygambere karşı hareketlerinde bir merkez haline gelmek.

"O (Allah), üzerinizden veya aşağınızdan size azap göndermeye ya da **sizi gruplara ayırıp birbirinize bela etmeye kâdirdir...**"⁵⁷. Bu ayette kastedilen gruplar doğal sosyal gruplar olmayıp, yıkıcı ve ayrıştırıcı gruplardır. Bu gibi gruplar "kesin inançlı insanlar" tarafından oluşturulurlar; grubun düşünceleri grup üyeleri tarafından mutlak doğrular

⁵⁴ Cezayirli, Gülay, *Dini Grup ve Toplumsal Grup*, AÜİFD 1997 c.37 ss.365-375.

⁵⁵ Bkz. Taberi, Muhammed b. Cerir, *Camiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, Thk. Ahmed Muhammed Şakir, Müessesetu'r-Risale 1420/2000 (24 cilt), 14/468.

⁵⁶ 9.Tevbe.107.

⁵⁷ 6.Enam.65.

olarak benimsenir. Farklı grupların düşünceleri düşmanca ve zararlı fikirler şeklinde kabul edilir. Dolayısıyla diğer gruplar ve düşünceleri yok edilmelidir. Böyle bir grup taassubu, dışarıya şiddet olarak yansır ve başkalarına zarar verir. Türkiye bunun en son örneğini 1980 öncesi süreçte yaşamıştır. Temelde iki farklı ideoloji ve bu ideolojilerin oluşturduğu gruplar, Türkiye'yi bir kan gölüne çevirmiş, aralarındaki çatışmalarda on binlerce insan hayatını kaybetmiş, sakat kalanlar olmuş, ülke örtülü bir iç savaş durumu yaşamıştır. Bu örnekte görüldüğü gibi, yıkıcı ve ayrıştırıcı gruplaşmalar ve onların yol açacağı "herc=katliam"⁵⁸, toplumun sonunu hazırlayan fitneler arasında yer almaktadır. Nakledilen bir rivayette, "kıyamet öncesinde birtakım propagandacılar çıkacak ve insanları cehenneme davet edeceklerdir. Onların davetine kapılanlar cehenneme düşeceklerdir. Bu propagandacılar, bizimle (Müslümanlarla) aynı dili konuşacak, aynı görüntüyü verecek kimselerdir. Bunlar ortaya çıktığında yapılacak şey (gruplaşmayı) Müslüman halktan kopmamaktır. Eğer Müslümanların bir cemaati ve lideri mevcut değilse, ağacın kökünü ısırmak pahasına, ölünceye kadar (açlıktan ölünceye kadar) **hiçbir gruba dahil olmamaktır**"⁵⁹. Ubey b. Ka'b, Hz. Peygamber'in vefatından bir zaman sonra ortaya çıkan gruplaşmaları tasvir ederken, "peygamber zamanında hepimiz aynı yöne bakardık (birliktik), ne zaman ki peygamber vefat etti, farklı yönler bakmaya (gruplaşmaya) başladık" demektedir⁶⁰. Bu durum Kur'an-ı Kerim'de, "Allah'ın ipine sarılın, fırkalaşıp ayrılmayın..."⁶¹ buyurulmak suretiyle Müslümanların uyarıldığı husustur. Bu ayette kastedilen demokrasilerin vaz geçilmez unsurları olan partileşmek veya sosyal grupların oluşumu değil, ayrıştırıcı ve yıkıcı kamplaşmalar olsa gerektir.

e) Irkçılık

Hadislerde kıyamet alametleri arasında gösterilen fiten olaylarından birisi de "ırkçılık/asabiyettir". Irkçılık, İslam toplumunun birliğini bozacak, onları birbirine düşürecek ve Müslüman kanı akmasına neden olacak fikir ve tavırlardan biri olarak görülmüştür. Irkçılık, modern bir kavram olmakla beraber, Müslüman toplumu meydana getiren aile, soy (akraba), aşiret, klan ve ulus gibi doğal oluşumların, taassup içerisinde sahiplenilmesi açısından, insanlık tarihi kadar eski bir olgudur. İslam gelmeden hemen önceki Mekke ve Medine ortamında, bu kelimeyle karşılanabilecek yapılanma ve hâdiselere şahit olunmuştur. Aile, soy, kabile taassubuyla hareket eden Araplar, adil olmayan bir düzen kurmuşlardı. İslam'dan önce Mekke'de Hilfu'l-Fudul anlaşmasının

⁵⁸ Ahmed, Hadis no:7549, 12/511; Buhari, İstaska, Hadis no:1036, 2/33; *Fiten*, Hadis no:7061, 9/48; Müslim, *İlim*, 10 (2672), 4/2046; *İlim*, Hadis no:11 (157), 4/2057; *Fiten*, Hadis no:18 (157), 4/2215; İbn Mace, *Fiten*, Hadis no:4047, 2/1343; Ebu Davud, *Fiten*, Hadis no:4255, 4/98.

⁵⁹ Tayalisi, *Müsned*, Hadis no:444, 1/354; Nuaym, Hadis no:29, 1/35; Hadis no:32, 1/36; Hadis no:354, 1/142; İbn Ebi Şeybe, *Fiten*, Hadis no: 37114, 7/447; Ahmed, Hadis no:23282, 38/316; Buhari, 3606; *Fiten*, Hadis no:7084, 9/51; Müslim, *İmare*, Hadis no:51 (1847); İbn Mace, *Fiten*, Hadis no:3979, 2/1317. (Bu rivayetin kaynaklarda yer alış şekliyle oldukça farklı lafızlarla rivayet edildiği görülmektedir).

⁶⁰ Nuaym, Hadis no:57, 1/43; İbn Mace, *Cenaiz*, Hadis no:1633, 1/523.

⁶¹ 3.Ali İmran.103.

yapılmış olması bu kanayan yaraya merhem olma amacı güdüyordu. Bu açıdan bakıldığında, kişilerin ait oldukları etnik birliğe (aile, soy vs.) taassupla yaklaşmasının nelere mal olacağı Hz. Peygamberce elbette ki malum idi. Ve Hz. Peygamber asabiyye adını verdiği sosyal bozukluk durumuna karşı ümmetini her zaman uyarmıştır.

Ebu Hureyre'nin yaptığı bir rivayette Hz. Peygamber Müslümanları şöyle uyarmaktadır: "...Asabiyyet bayrağı altında harp eden, asabiyyet adına öfkelenen, asabiyyete davet eden, asabiyyet duygularıyla yardım eden kimse, bu şekilde öldürülürse cahiliye ölümü ile ölmüş olur..."⁶².

Bu rivayette asabiyyetin yol açabileceği en son nokta olan öldürmeye dikkat çekilmektedir. Asabiyyet gayretiyle akraba çatışmaları, katliamlar az değildir. Bununla beraber asabiyyet elbette ki sonu katliamla biten bir etken de değildir. Çünkü asabiyyetin değişik boyutlarda tezahür ettiğini değişik zamanlarda, farklı Müslüman topluluklarda görmek mümkündür. Kırsal bölgelerdeki kan davaları, toprak savaşları, şehirlerde görülen hemşehricilik gayretleri toplumun sosyal düzenini bozan asabiyyet örnekleridir. Müslüman topluluklarda, belirli departmanlarda aynı soya mensup insanların çalıştırılmaları, hemşeri ve hatta köydeş kişilerin bürokrasinin belirli mevkilerini işgal etmiş olmaları asabiyyetin örtülü uygulamaları olarak kabul edilebilir. Asabiyyetin en önemli etkisi, liyakat esasının terk edilmesi, aynı kandan olan insanların liyakatlerine bakılmaksızın istihdamına öncelik verilmesidir. Mesela Osmanlılar zamanında beşik ulemasının ortaya çıkması buna dair çarpıcı bir örnektir. "Kanuni Sultan Süleyman'dan sonra genel olarak, devlet teşkilatındaki bozulma, medreselere de sirayet etmiştir. İlmiye rütbeleri mevcut nizamlara uyulmadan ulema ve devlet ileri gelenlerinin evlatlarına verilmeye başlanmıştır. "Beşik ulemalığı" bu şekilde doğmuştur⁶³. Böylece sırf kan bağına bakılarak yeni doğmuş çocuklar ulema kadrosuna alınmış ve maaş dahi bağlanmıştır⁶⁴.

İbn Haldun, kırsal bölgelerde (bâdiye) yaşayan insanların kendilerini savunabilmeleri için asabiyyete ihtiyaçları olduğunu söylemektedir. Çünkü ona göre, akrabalarının yardımına koşma duygusu, insanların fitratlarında yer almaktadır. Böylece İbn Haldun, asabiyyeti akrabalar arasında dayanışma ve yardımlaşmaya sebep olan bir duygu olarak izah etmektedir⁶⁵. Bununla beraber İbn Haldun, "Şüphesiz ki, akrabası zulme veya tecavüze uğrayan bir kimse, bundan dolayı kendini zelil hisseder, bu durum ağırına gider. Keşke akrabamın maruz kaldığı haksızlıkları ve tehlikeleri önleyebilsem, diye arzu

⁶² Mamer, Hadis no:20707, 11/339; Nuaym, Hadis no:413, 1/161; İbn Ebi Şeybe, Musannef, *Fiten*, Hadis no:37243, 7/462; Ahmed, Hadis no:7944, 13/326; Müslim, *İmare*, Hadis no:53(1848), 3/1476; İbn Mace, *Fiten*, Hadis no:3948, 2/1302; Nesai, Ahmed b. Şuayb, es-Sünen, Thk. Abdulfettah abu Gudde, Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslamiyye Halep 1406/1986 2. Baskı (9 cilt), *Tahrîmu'd-Dem*, Hadis no:4114, 7/123.

⁶³ Şanal, Mustafa, *Eşrefefendizade Mehmet Şevketi'nin Medreselere İlişkin İslahat Düşünceleri ve Çözüm Önerileri*, OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi ve Uygulama Merkezi Dergisi, 10, 193-218, (1999).s.194

⁶⁴ Karşılaştırma için bkz. Erdoğan, Mert Can - *Nasihatnameler Işığında Osmanlı'da "Beşik Ulemalığı"nın Eleştirisi*, Uluslararası Osmanlı Medreseleri Sempozyumu tebliğ, Sakarya 4-5 Mayıs 2017.

⁶⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, Aralık 2007 (5. Baskı), 1/334.

eder. Bu, var olduklarından beri insanlarda tabii olarak mevcut olan bir temayül ve histir"⁶⁶, demektir. Burada onun, hadiste sözü edilen asabiyyet dışında, zulme karşı adaleti gerçekleştirmede akrabalık/nesepe gücünü kullanmanın meşruluğuna inandığını görmek mümkündür. İbn Haldun'a göre insanların neseplerini tanımaları, kaynaşma ve dayanışmayı sağlamak içindir. Eğer bilinen neseplerin dışında uzak ve hayali nesepe arayışlarına girilirse, nesepten doğması beklenen fayda da ortadan kalkmaktadır⁶⁷.

Akrabalık bağlarının diri tutulması, akrabalar arasında maddi ve manevi dayanışma ve yardımlaşmanın olması, yapıcı bir tutum olup, Hz. Peygamber'in asabiyyet olarak isimlendirdiği anomali ile bir ilgisi bulunmamaktadır. Bu nedenle, İbn Haldun'un asabiyyet kavramını olumlu anlamda kullandığı görülmektedir.

e) Kayırmacılık

Hadis kitaplarının fiten bölümlerinde gelecekte ortaya çıkacak "kayırmacılıktan" bahseden rivayetler yer almaktadır. Mesela kaynaklarda yer alan bir rivayete göre, Hz. Peygamber, Hevazinlilerden elde ettiği ganimet mallarını, özellikle develeri, henüz Müslümanlığı seçmemiş Kureyşlilere (kalplerine İslam'a yakınlaştırmak için) dağıtınca, Ensar'ın gençleri Hz. Peygamber'in Kureyşlileri **kayırdığını** ima eden sözler sarf etmeye başladılar. Bunun üzerine Hz. Peygamber Ensar'ı toplayarak, "*siz benden sonra birtakım şiddetli **kayırmalara** şahit olacaksınız. Havz'ın yanı başında bana kavuşuncaya kadar sabredin*" buyurmuştur⁶⁸.

Hadisin sebab-i vüruduna dikkat edilecek olursa, Hz. Peygamber'in sözünü ettiği kayırmacılığın devlet işleriyle ilgili olduğu, devlet gelirlerinin/nimetlerinin paylaşımı ile ilişkili bulunduğu anlaşılmaktadır.

Sosyal bünyeyi sarsan ve devletin kaynaklarını tüketen bu tip bir ayrımcılığın, "**sosyolojik kıyamete**", başka bir deyişle "**toplumların kıyametine**" işaret ettiği açıktır. Kayırmacılığın sosyal bünyedeki tahribatının yanı sıra, özellikle geleneksel yapıya sahip topluluklarda iç çatışmaların fitilini ateşleyebileceği malumdur. Nitekim hadisin sonunda işaret edilen "*havz-ı kevserin yanı başına kadar sabredin*" denilmesi, bireysel hakların talebinin ahirete ertelenmesini değil, toplumsal çatışmaya yol açılmaması için sabırlı davranılmaya teşvik etme amacı taşımaktadır. Ravi Enes'in "*oysa biz sabretmedik*" diyerek olaylardan duyduğu pişmanlığı dile getirmesi, bu anlamı güçlendirmektedir.

⁶⁶ İbn Haldun, Age, 1/335.

⁶⁷ İbn Haldun, Age, ay.

⁶⁸ Mamer, Hadis no:19908, 11/59; Tayalisi, *Müsned*, Hadis no:2081, 3/473; Ahmed, Hadis no:12696, 20/122; Buhari, *Farzu'l-Humus*, Hadis no:3147, 4/94; Müslim, *Zekat*, 123 (1059), 2/733.

Yaklaşan Sosyal Kıyametin Belirtileri

a) Zaman Algısıyla İlgili Değişmeler

Buraya kadar ele alınan başlıkların hepsi de bir bakıma sosyal kıyametin alametleridir. Ne var ki bu alametler, üst üste zuhur ettikçe, kıyametin geri döndürülemez bir şekilde gerçekleşmekte olduğuna işaret etmektedir. Zaman algısı da bu belirtilerin başında gelmektedir.

Zaman, doğanın bir parçasıdır. Bazı düşünürler zamanı eşyanın dördüncü boyutu olarak kabul ederler. Doğanın insanı kuşatması gibi, zaman da insanı kuşatmıştır; insanın var oluşu, kendi dışındaki evreni hissedışı, onun zaman hakkındaki algısıyla ilişkilidir. Bu durum insanın akıl ve düşünme sağlığıyla da ilgilidir⁶⁹. Zaman algısındaki bozulma veya değişme, eşyaya bakışını, olayları kavrayışını ve dolayısıyla hakikati idrak edişini etkilemektedir. Zaman normal hızında aktığı halde, bazen onun çok hızlı geçtiğini, bazen de aksine yavaş ilerlediğini varsayabiliriz. Zaman, bazen dondurma yiyen çocuğun elindeki dondurmanın tükenişi gibi hızlı, bazen de iftarı bekleyen müminin özlemi kadar yavaş hareket etmektedir.

Müslümanın zaman algısını düzenleyen en önemli aktivite başta namaz olmak üzere oruç ve hac ibadetleridir. Namaz günü beş parçaya bölmekte, insanı güneşin hareketleri hakkında sürekli uyanık kalmaya zorlamaktadır. Oruç ibadeti ayın hareketleri hakkında duyarlılık kazandırmaktadır. Hac ibadeti ise yolculuk boyunca yeni yüzlerin ve yeni tabiatların sindirilerek izlenmesine imkân vermektedir. Bütün bunlar Müslümanın zaman algısını ciddi şekilde etkilemektedir.

Yaklaşan kıyametin bariz habercilerinden birisi, Müslümanlardaki zaman algısının yitirilmesidir. “İbadetlerin zayi edilmesi” mi zaman algısını değiştirmektedir, yoksa zaman algısındaki değişim mi ibadetlerin ifasını zora sokmaktadır, bunu söylemek zordur. Fakat Hz. Peygamber’in bu noktadaki uyarıları, zaman algılarındaki bazı değişmelerin sosyal kıyametin habercisi olduğu yönündedir. Hadislere göre Müslümanlardaki zaman algısının üç olumsuz şekilde değiştiğini söylemek mümkündür:

1) Zamanın giderek kötüleşmesi: Hadislerde zaman algısıyla ilgili tasvirlerle bakıldığında, değer yargıları açısından üç farklı zaman anlayışının yer aldığı söylenebilir. Bunlardan birisi zamanın sürekli kötüye doğru gitmesidir. Mesela bir hadiste şöyle denmektedir: “*Ümmetimin en hayırlısı benim zamanımda yaşayanlardır. Sonra onların ardından gelenler, sonra onların ardından gelenlerdir*”⁷⁰. Bir başka rivayette de “*kıyamet*

⁶⁹ Filozoflarda zaman anlayışları hakkında geniş bilgi için bkz. Aynur Yetmen, *Zamanın Felsefi Temelleri Üzerine Bir İnceleme*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara 2014. Tezde İslam düşünürlerinin zaman anlayışları da ele alınmaktadır (ss. 64-79).

⁷⁰ İbn Ebi Şeybe, *Fadail*, Hadis no:32410, 6/404; Ahmed, *Müsned*, Hadis no:3594, 6/76; Buhari, *Şehadât*, Hadis no:2652, 3/171; *Ashabu'n-Nebi*, Hadis no:3651, 5/3; *Rikak*, Hadis no:6429, 8/91; Müslim, *Fadailu's-Sahabe*, Hadis no:212 (2533), 4/1963; Tirmizi, *Fiten*, Hadis no:2222, 4/500.

insanların en kötülerini üzerine kopar"⁷¹ denilerek gittikçe kötüleşen bir dünya tasvir edilmektedir.

2) İyi ve kötü dönemlerin birbirini takip etmesi: Bu makalenin baş tarafında verdiğimiz bir hadiste Hz. Peygamber'in "*içinde hayır bulunan her dönemi içinde şer bulunan bir dönemin, her şerli dönemi de hayırlı bir dönemin izleyeceğini*" haber verdiğinden bahsetmiştik. Buna göre Müslümanların bazen iyi bazen kötü zamanları olacaktır. Böyle bir zaman algısında mutlak olumsuz gidişten söz etmek mümkün değildir.

3) Bazen kötü dönemler olsa da sonucun iyi olacağı: Bazı rivayetlerde zamanın sonunun mümin için beklenenden kötü olmayacağına ve hatta başlangıçtakinden daha iyi olacağına dair ifadeler bulunmaktadır. Mesela bir hadiste, "*ümmetim yağmurlar gibidir, evveli mi hayırlıdır, ahiri mi, bilinmez*" denilmektedir⁷². Bu rivayet ise öncekilerin aksine Müslümanların son neslinin iyi/hayırlı olacağına vurgu yapmaktadır⁷³.

Bu üç tür zaman algısına rağmen ve onlardan ayrı olarak, **ilk aşamada**, kıyamet öncesinde zamanın eskisinden kötü olduğu ve giderek daha da kötüleşeceği düşüncesi öne çıkmaktadır. Yani kıyamete yakın zamanda, zaman kötüleşecek (daha şerli) olacaktır. Bu da doğaldır, zira bir toplumun yok oluşunun arifesinde bulunmaktadır. Enes b. Malik'e zalim Haccac'ın yaptıklarından şikayet edilince şu hadisi rivayet etmiştir: "*Her biri öncekinden daha kötü olan zamanlarla karşılaşacaksınız. Rabbinize kavuşuncaya kadar sabredin*"⁷⁴. Fitneler ortaya çıktıktan sonra yeniden iyi günlerin gelmesinin mümkün olmadığını ifade eden bu hadis, aslında kıyamete doğru son aşamaya geldiğini vurgulamaktadır. Daha önceki aşamalarda fark edilmeyen ve tedbiri alınmayan etkiler nedeniyle, artık kaçınılmaz belirtiler görülmeye başlanmıştır. Hadislerde bu kötü gidişatın tasvir edildiğini de görmekteyiz. İtikadi boyutta ortaya çıkabilecek kirlenme hadiste şöyle ifade edilmektedir: "*Devs kabilesi kadınlarının kalçaları, zu'l-halasa putunun etrafında çalkalanmadıkça kıyamet kopmayacaktır*"⁷⁵. Muaz b. Cebel'e göre, öyle zamanlar gelecek ki "*haksız yere kan akıtılacak, yalandan mal dağıtılacak, kuşku ve lanetleşme ortaya çıkacak, dinden dönme olacak. İşte o zaman, ölebilen ölsün*"⁷⁶. Öyle anlaşılıyor ki hicri birinci asırda ortaya çıkan fitneler, insanları karamsarlığa sevk etmiştir. Bundan sonra toplumda

⁷¹ Tayalisi, *Müsned*, Hadis no:309, 1/246; Nuaym, Hadis no:1832, 2/650; Ahmed, Hadis no:3735, 6/280; Müslim, *Fiten*, Hadis no:131 (2949), 4/2268.

⁷² Tayalisi, *Müsned*, Hadis no:2135, 3/511; Ahmed, Hadis no:12327, 19/334; Tirmizi, *Emsal*, Hadis no:2869, 5/152; Hadisle ilgili açıklamalar için bkz. İbn Kuteybe, Ebu Abdillâh ed-Dineveri, *Tevlû Muhtelifî'l-Hadis*, el-Mektebetü'l-İslâmi Müessesetu'l-İşrak 1419/1999, s.180.

⁷³ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Selahattin Aydemir, *İlk Müslüman Nesillerin Üstünlüğü Düşüncesi ve İnsanların Hayırlısı Benim Asrında Yaşayanlardır' Rivayetinin Tahlil ve Tenkidi*, Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2017.

⁷⁴ Buhari, *Fiten*, Hadis no:7068, 9/49; Nuaym, Hadis no:47, 1/41; Ahmed, Hadis no:12162, 19/205; Tirmizi, *Fiten*, Hadis no:2206, 4/492.

⁷⁵ Mamer, Hadis no:20795, 11/379; Nuaym, Hadis no:1671, 2/600; Ahmed, Hadis no:7677, 13/106; Buhari, *Fiten*, Hadis no:7116, 9/58; Müslim, *Fiten*, Hadis no:51 (2906), 4/2230.

⁷⁶ Nuaym, Hadis no:159, 1/75.

düzelmenin olmayacağı ve her geçen gün daha kötü şeylerin olacağı kabul edilmeye başlanmıştır.

Müslümanların zaman algısında ortaya çıkması beklenen **ikinci aşama**, zamanın hızla tükenmesidir. Bu durum şu hadisle dile getirilmiştir: “*Zaman (birbirine) yaklaşır; yıllar ay gibi, aylar hafta gibi, haftalar gün gibi, günler saat gibi...(hızla) geçer*”⁷⁷. Zamanın yaklaşması ile anlatılmak istenen mecazi olsa gerektir; tabiatın ve olayların yeterince idrak edilemeden, ağır ağır sindirilemeden hızla tüketileceği tasvir edilmektedir. Geleneksel edebiyatımızda buna “zamanın bereketinin kalmaması” denmektedir. Türbeşti (661), bu hadisi, “*Her mekanda zamanın bereketinin ve faydalarının azalması*” ya da “*insanların üzerlerine gelen belaları çözmek için aşırı gayret sarf etmeleri ve ortaya çıkan fitnelere kalplerini meşgul etmelerinden dolayı günlerin ve gecelerin nasıl geçtiğini fark etmemeleri*” şeklinde yorumlamaktadır⁷⁸.

Zamanın hızla akması, Müslümanlarda ortaya çıkacak bir algı kötüleşmesi olup, toplumun çöküş sürecinin hızlandığını göstermektedir.

Rivayetlere göre zaman ile ilgili evrilmenin **üçüncü aşamasını** “**yaşam sevincinin kaybedilmesi**” oluşturmaktadır. Zamanın hızla akıp gittiği, sürekli kötüleştigi bir ortamda, doğal olarak insanlar yaşama bağlılıklarını ve yaşama sevinçlerini kaybedeceklerdir. Öyle ki, “*bir insan bir mezarın yanından geçerken, keşke şu kabirde yatan ben olsaydım*”⁷⁹ diyecektir. İnsanların böyle temennide bulunmalarının nedeni, “*kişisel değil sadece belalardır*”⁸⁰. “Belalar” kelimesi, fitne kavramıyla özdeş olarak kullanılmıştır. Kıyametin yaklaştığına dair son belirtileri oluşturan zaman algısındaki olumsuz değişimler, Hz. Peygamber’in hadislerinde ümmetin uyarılması bağlamında söz konusu olmaktadır.

b) Köyden Şehre Göç

Hz. Peygamber zamanında, Medine’ye hicretle beraber, Mekkelilerin yanı sıra, değişik beldelerde ve özellikle kırsal bölgelerde yaşayan insanlar da şehre (Medine’ye) hicret etmeye başladılar. Medine bir toplanma yeri haline geldi. Hz. Peygamber, önceki adı Yesrib olan bu şehrin adını manidar bir şekilde Medine olarak değiştirdi. Böylece yeni bir medeniyetin kurulmakta olduğu mesajını kitlelere ulaştırmış oluyordu.

⁷⁷ Tirmizi, *Zühd*, Hadis no:2332, 4/567; Nuaym, Hadis no:1793, 2/641; Ahmed, Hadis no:10943, 16/550. يتقارب الزمان hadisi farklı lafızlarla da rivayet edilmiştir. Mesela bkz. Buhari, *İstiska*, Hadis no:1036, 2/33; *Edeb*, Hadis no:6037, 8/14; *Fiten*, Hadis no:7061, 9/48; *Fiten*, Hadis no:7121, 9/59.

⁷⁸ Türbeşti, Fadlullah b. Hasan (661), *el-Müyesser fi Şerhi Mesabihi’s-Sünne*, Thk. Dr. Abdulhamid Hindavi, Mektebetu Nizar Mustafa el-Bâz, 1429/2008, 4/1158; ayrıca bkz. Mübarekfuri, ebu’l-Alâ Muhammed Abdurrahman (1353), *Tuhfetu’l-Ahvezi bi Şerhi Camii’t-Tirmizi*, Daru’l-Kutubu’l-İlmiyye Beyrut Trs. (10 cilt), 6/514.

⁷⁹ Malik, b. Enes, *Muvatta, Cenaiz*, Thk. Muhammed Mustafa el-Azami, Müessesetu Zayid b. Sultan el-İmarat 1425/2004, Hadis no:824, 2/339; Nuaym, Hadis no:141, 1/71(ebu Hureyre’den mevkuf olarak); Buhari, *Fiten*, Hadis no:7115, 9/58; Müslim, *Fiten*, Hadis no:53 (157), 4/2231.

⁸⁰ Müslim, *Fiten*, 54 (157).

İbn Haldun, şehir toplumu (Hadarilik) ile köy toplumu (Bedevilik) arasında uzun ve detaylı karşılaştırmalar yapmaktadır⁸¹. Ona göre her iki toplumun da olumlu ve olumsuz yönleri vardır. Şehirliler badiyeye gittiklerinde tamamen bedevilere teslim olmak zorundadırlar, aksi takdirde yaşamlarını sürdürmeleri mümkün değildir. Aksine Bedeviler şehre yerleşirlerse orada şehir hayatının gereklerine uyarak yaşamaları mümkündür.

İslam'da şehirleşme önemli görülmüş, köyden şehre göç normal karşılanıp teşvik edilirken, aksine şehirden köye göç tasvip edilmemiştir. Hatta bir şehirlinin, şehri tamamen bırakıp köye dönmesi sünnete aykırı sayılmıştır. Bazı kaynaklar şehirli Müslümanların şehri terk ederek badiyede (köyde) yerleşmelerini fiten bölümlerinde zikretmişlerdir. Mesela Buhari bu durumu Fiten bölümünde "*Fitne Zamanlarında Köye yerleşmek*" şeklinde bab başlığı yapmış, altında da şu hadisi rivayet etmiştir: "*Seleme ibnu'l-Ekva, Haccâc (b. Yusuf)'un yanına gittiğinde, Haccac ona 'ey İbnu'l-Ekva! Sen **dinden döndün**, köye hicret ettin' dedi. Seleme ona, 'hayır, ben dinimden dönmedim, fakat resulullah bana köye yerleşme konusunda izin vermiştir' cevabını verdi. Yezid b. Ubeyd'den rivayet edildiğine göre, Seleme ibnu'l-Ekva, Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra Rebeze'ye yerleşmiş, orada evlenmiş ve birçok çocuğu olmuştur. Seleme, vefatından bir süre önce Medine'ye dönmüş ve orada vefat etmiştir*"⁸². Burada "sen dinden döndün" ifadesi, "topukların üzere geri döndün" şeklinde dile getirilmiştir. Birçok kişi, şehirden köye hicret ile dinden dönme arasındaki irtibatı anlamakta güçlük çekmektedir. Oysa ki burada "dinden dönme" anlamındaki irtidad, itikadi anlamda dönme olmayıp, ameli anlamda sünnete aykırı davranış demektir.

Köye dönmenin fiten veya kıyamet ile ilişkisine gelince, bunun bireysel hicretlerle ilişkisi olmadığını düşünüyorum. Yani bazı insanlar, köye yerleşerek hayatlarını orada devam ettirirlerse, bu onların kişisel tercihleri olup, fiten veya toplumsal kıyametle ilgili değildir. Fakat önemli olan toplumun çoğunluğunun şehirden köye dönüşü başlatmasıdır. Bu durumda toplumsal düzende sağlıklı işleyen bir şeyler vardır ve toplumsal yapı normal kurallarının dışında işlemektedir. Köye dönmeler kitlesel göç halini aldığına, o toplumun kıyametinin yaklaştığına dair önemli belirtilerden birinin daha zuhur ettiği söylenebilir. Hadislerde köye dönüşün bu kadar net olarak kötülenmesinin nedenlerinden birisi bu olabilir.

c) İç Savaş

İslam, bir yandan cihad için hazırlıklı olmayı tavsiye ederken, diğer taraftan İslam toplumunun iç savaşlarla karşı karşıya gelmesi tehlikesine karşı dikkatleri çekmeyi ihmal etmemiştir. Bu nedenle, silah, masum insanların kanının akıtılması için bir vasıta olarak

⁸¹ Bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, 1/324 vd.

⁸² Buhari, *Fiten*, Hadis no:7087, 9/52; Müslim, *İmare*, Hadis no:82 (1862), 3/1486.

değerlendirilmiştir. Hz. Peygamber, “*üzerimize silahıyla gelen bizden değildir*”⁸³ diyerek bu tehlikeye dikkat çekmiştir. “Silah”, “haksız yere kan dökme” ve “iç savaş” unsurları hadis kitaplarında çoğu zaman fiten bölümlerinde yer almıştır. Fiten edebiyatında yer verilen hadislerden birisi, Hz. Peygamber’in veda haccı esnasında yaptığı konuşmasında söylediği şu sözleridir: “*Benden sonra, birbirinizin boynunu vurarak kafirler gibi olmayın*”⁸⁴. Hz. Peygamberin bu açık uyarısının Fiten bölümlerinde yer alması anlamlıdır; zira iç savaşa delalet eden bu olaylar aynı zamanda toplumun kıyametinin geri dönülemez/döndürülemez alametlerinden biridir. Müslim’in rivayetindeki uyarı daha açıktır. Bu rivayette “*davaları aynı olan iki büyük ordu savaşmadıkça kıyamet kopmayacaktır*”⁸⁵. İki ordu şüphesiz ki Müslüman iki ordudur. Davaları da açıktır ki hilafet davasıdır, yani siyasettir. İç savaşlar kesin yıkımdır, ardından bambaşka bir dönemi tevlit etse de yıkımdır. Nitekim ilk dönemde Hz. Osman’ın katli ile başlayan iç savaşlar on yıllarca devam etmiş, on binlerce Müslümanın ölümüne sebep olmuştur. Bu iç savaşlar ilk kırk yıl içindeki olgun yönetim biçiminin saltanata dönüşmesiyle İslam tarihindeki en olumsuz etkisini göstermiştir.

İç savaş patlak verdiğinde, insanlar anlamsız ve amaçsız olarak birbirlerini öldürebilirler. İç savaşın bu niteliğini peygamberimiz “*herc*” kelimesiyle karşılamıştır. Herc’in ne olduğunu soranlara da “*öldürmedir*” demiştir⁸⁶. Çünkü fitnenin son aşaması ve kıyametin en güçlü emaresi olan iç savaşta, “*kişi ceddini, babasını, amca oğlunu, kardeşini öldürür*”⁸⁷ ve “*öldüren niçin öldürdüğünü, ölen niçin öldüğünü bilemez*”⁸⁸.

İç savaşlar kitle eylemlerinin sahnelendiği zamanlardır. Bu zamanlarda insanlar “*öldürmeye çıkmıştır ve kimi öldürmek istediğini bilir. Bu hedefe kendine özgü bir kararlılıkla yönelir ve bu konuda aklını çececek hile yoktur. Hedefin beyan edilmesi, yok edilecek olanın kim olduğunun duyulması kitleyi oluşturmaya yeter. Öldürme hedefine kitlenme özel bir konsantrasyon türüdür ve aşılmaz bir yoğunluk taşır*”⁸⁹. İç savaş, tüm sosyal kurumların tersine işlediği, sosyal yasaların kıyamet yasalarına dönüştüğü zeminlerde ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, artık normal gelişmeleri beklemek boşunadır ve bu kez “*kurtlar koyunları değil, koyunlar kurtları yiyecektir*”⁹⁰.

Şüphesiz ki iç savaş yok edicidir, kandır, göz yaşdır, mahrumiyettir, vatansız kalmaktır. Bunların halen yaşanmakta olan en çarpıcı örneği Suriye iç savaşıdır.

⁸³ Tayalisi, *Müsned*, Hadis no:1937, 3/368; Abdurrezzak, es-San’ani, *el-Musannef*, Thk. Habiburrahman el-A’zami, el-Meclisu’l-İlmi Hindistan 1403, *Lukata*, Hadis no:18680, 10/160; Nuaym, Hadis no:433, 1/167; Buhari, *Fiten*, Hadis no:7070, 9/49; Müslim, *İman*, 161 (98), 1/98.

⁸⁴ Buhari, *Fiten*, Hadis no:7078, 9/50.

⁸⁵ Buhari, *İstitabetu’l-Murteddin*, Hadis no:6935, 9/17; Müslim, *Fiten*, Hadis no:17 (157), 4/2214.

⁸⁶ Buhari, *Fiten*, Hais no:7062, 9/48.

⁸⁷ Nuaym, Hadis no:11, 1/30; İbn Mace, *Fiten*, Hadis no:3959, 2/1309.

⁸⁸ İbn Ebi Şeybe, *Musannef*, *Fiten*, Hadis no:37445, 7/487; Müslim, *Fiten*, Hadis no:55 (2908), 4/2231; Dâni, Hadis no:220, 3/526.

⁸⁹ Canetti, Age. 50.

⁹⁰ Canetti, Age. 59.

Demokrasi talepleriyle başlayan bu iç savaş, milyonlarca Suriyelinin ülkesini terk etmesine, yüz binlercesinin ölümüne sebep olmuştur ve olmaktadır. Onlar için kıyamet kopmuştur denilebilir.

Sonuç

Kıyametin kopması birçok şeyin ters gitmesine bağlıdır. Özellikle de sosyal hayatın düzeninin bozulması önemlidir. Çünkü kıyamet alameti niteliklerini haiz olaylar birer kitle hareketidir, kitleyi ilgilendirir ve kitle üzerinde müessirdir. Kuzuların kurtları yemesi için ortam hazır hale gelince, kitle hareketleri ivme kazanmaktadır.

Cibril Hadisi olarak bilinen rivayetin bir yerinde kıyametin iki alametinden bahsedilmektedir. Hz. Peygamber bu iki alametten birini, “*cariyenin efendisini doğurması*” ve diğerini “*sırtı çıplak, yalın ayak fakir sığır çobanlarının yüksek binalar yapmakta adeta yarışmaları*” şeklinde açıklamıştır⁹¹. Malumdur ki cariyeye efendisini doğurmaz, onun doğurduğu ya yine kendi gibi bir köle veya eski bir kölenin özgürlüğe kavuşmuş çocuğu olacaktır. Fakat cariyelik dönemin sosyal bir kurumudur, kısmen aile ile ilişkilendirilebilir. Bir sosyal kurumun hiç olmadık bir benzetmeyle açıklanması, sosyal yapıdaki deformasyonu ve sosyal çözülmeyle semboller üzerinden anlatmaktan başka bir şey olmasa gerektir. Sırtın çıplak ve ayağın yalın olması fakirliğin sembolüdür. Çobanlık ise hem fakirliği hem de kültürel yoksulluğu simgelemektedir. Maddi gücü neredeyse hiç olmayan ve kültürel zenginlikten yoksun kesimlerin bina yapmaları, toplumdaki eğitim, kültür seviyeleri ve ekonomik dağılımla alakalı dengelerin bozulduğunun ve kültürsüz zenginlerin türediğinin sembolik ifadesidir. Yani böyle durumlarda aileden kültüre ve ticarete kadar her şey çöküntü içine girmiş, toplumsal kıyametin sosyal alametleri belirmiştir.

Bu örnek de göstermektedir ki fiten rivayetleri aslında birer “**toplumsal çözümlene**” çabalarıdır. Bunlar bize dünya hayatının sona ermek üzere olduğunu ve kıyametin yaklaştığını haber vermektense, içinde zuhur ettikleri toplumun ya ciddi şekilde değişime uğramakta olduğunu ya da toplumun çöküşünü bildirmektedir. Fiten olaylarının yaşanmasından sonra toplum eğer hala ayakta ise, artık eski toplum olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Osmanlı Devleti’nin Tanzimat’tan sonra başlayan ve bir asrı aşkın devam eden çöküş hikâyesine baktığımız zaman, Osmanlı’nın kıyametinin nasıl koptuğunu adım adım izlemek mümkündür. Sonuçta dev bir coğrafyadan geriye küçük bir kara parçası kalmıştır; Osmanlı medeniyeti yıkılmış, yok olmuş, yerine bambaşka bir devlet kurulmuştur. Bu yeni devlet, öncekinden tamamen farklı kendine has yapısı ve hususiyetleri olan bir devlet olmuştur. Osmanlı Devleti’nin yıkılışında toplumsal kıyametin

⁹¹ Buhari, *İman*, Hadis no:50, 1/19; *Tefsir*, Hadis no:4777, 6/115; Müslim, *İman*, Hadis no:1,(8), 1/36; İbn Mace, *İman*, Hadis no:63, 1/24; Ebu Davud, *Sünne*, Hadis no:4695, 4/223; Tirmizi, *İman*, Hadis no:2610, 5/6; Nesai, *İman*, Hadis no:4990, 8/97.

iki tür kopuşunun birlikte yaşandığını görmekteyiz. Hem bir medeniyet son bulmuş hem de yerine gelen ve aynı kadroların kurduğu devlet bambaşka ve yeni bir yapılanma meydana getirmiştir.

Burada dikkat çeken bir nokta bulunmaktadır: Toplumların kıyametini haber veren fitneler, sosyolojik mahiyette olup, önlenabilir, kontrol edilebilir, geri döndürülebilir olaylardır. Başka bir deyişle, kıyametin büyük alametleri gibi önlenemez olmayıp, önlenebilirler. Olayların önlenmesinde iki sınıfın etkin rol oynayabileceği var sayılabilir. Bunlardan biri yönetim erkini elinde bulunduran sınıf, diğeri ulema sınıfıdır. Ulema sınıfı hem yönetici sınıfı hem de halkı aydınlatacak, yönetici sınıf da ulemanın teorik planda dile getirdiği çözüm önerilerini hayata geçireceklerdir. Hz. Peygamber'in kıyamet ve fitneler başlığı altında yaptığı uyarıların asıl hedefinin bu olduğu düşünülebilir.

Biraz önce dediğimiz gibi, fiten rivayetleri, toplumun kıyametini haber veren ve toplumsal çözümlemeler yapan birer ölçüt niteliği taşımaktadır. Hz. Peygamber'in bu açıklamalardan maksadının, ümmetini toplumsal anlamda bir çöküş yaşamaya veya negatif başkalaşma dalgalarına karşı uyarmak olduğu tahmin edilebilir.

Kaynakça

- Abdullah b. El-Mübarek, Ebu Abdurrahman et-Türki, *ez-Zühd ve'r-Rekaik*, Thk. Habiburrahman el-A'zami, Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye Beyrut Trs. (1 cilt).
- Abdurrezzak, es-San'ani, *el-Musannef*, Thk. Habiburrahman el-A'zami, el-Meclisu'l-İlmi Hindistan 1403 (11 cilt).
- Ahmed, b. Hanbel eş-Şeybani, *el-Musned*, thk. Şuyb Arnavud ve Adil Mürşid, Müessesetu'r-Risale 1421/2001 (45 cüz).
- Aydemir, Selahattin, *İlk Müslüman Nesillerin Üstünlüğü Düşüncesi ve 'İnsanların Hayırlısı Benim Asrımda Yaşayanlardır' Rivayetinin Tahlil ve Tenkidi*, Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2017.
- Buhari, Muhammed b. İsmail, *el-Camiu's-Sahih*, Thk. Muhammed Züheyr b. Nasır en-Nasır, Şerh ve Ta'lik: Mustafa Deyb Albuğa, Daru Tavkı'n-Necat 1422 (9 cilt)
- Bursevi, İsmail Hakkı, *Ruhu'l-Beyan*, Daru'l-Fikr Beyrut trs.
- Canetti, Elias, *Kitle ve İktidar*, çev. Gülşat Aygen, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2016.
- Cezayirli, Gülay, *Dini Grup ve Toplumsal Grup*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1997.
- Çakın, Kamil, *Fiten Rivayetlerinin Tabiatı*, Abdurrahman Küçük'e Armağan, Berikan Yayınevi, Ankara 2016.
- Ebu Davud, Süleyman b. El-Eş'as es-Sicistani, *es-Sünen*, Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, el-Mektebetu'l-Asriyye Beyrut Trs. (4 cilt).
- ed-Dâni, Osman b. Said, *es-Sünenu'l-Varide fi'l-Fiten ve Gavâiluhâ ve's-Sâatu ve Eşratuhâ*, Thk. Dr. Rızaullah b. Muhammed b. İdris el-Mubarekfuri, Daru'l-Âsima, Riyad 1416.

- Edgerton, Robert B., *Hasta Toplumlar*, Buzdağı Yayınları, Ankara 2017.
- Erdoğan, Mert Can - *Nasihatnameler Işığında Osmanlı'da "Beşik Ulemalığı"nın Eleştirisi*, Uluslararası Osmanlı Medreseleri Sempozyumu tebliğ, Sakarya 4-5 Mayıs 2017.
- Faysal b. Hayyan âli Subhan ebu Abdullah, *Mesail fi'l-Fiten*, Beyrut 1426/2005.
- Hoffer, Eric, *Kesin İnançlılar*, çev. Erkil Günür, Tur Yayınları, İstanbul 1980.
- Humeydi, Ebu Bekr el-Kureşi (219), *Müsned*, Thk. Hasan Selim Esed ed-Darani, Daru's-Saka Dimeşk 1996 (2 cilt).
- İbn Ebi Şeybe, Ebu Bekr Abdullah b. Muhammed, *el-Musannef fi'l-Ehadis ve'l-Âsâr*, thk. Kemal Yusuf el-Hût, Mektebetu'r-Ruşd Riyad 1409 (7 cilt).
- İbn Ebi Şeybe, Ebu Bekr Abdullah b. Muhammed, *el-Müsned*, Thk. Adil b. Yusuf el-Azzâzi ve Ahmed b. Ferid el-Mezidi, Daru'l-Vatan Riyad 1997 (2 cilt).
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalani, *Fethu'l-Bâri Şerhu Sahihî'l-Buhari*, Daru'l-Ma'rife Beyrut 1379 (13 cilt).
- İbn Haldun, *Mukaddime*, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları İst. Aralık 2007 (5. Baskı).
- İbn Kesir, Ebu'l-Fida, *en-Nihaye fi'l-Fiten ve'l-Melahim*, Thk. Muhammed Ahmed Abdulaziz, Daru'l-Cil Beyrut 1408/1988.
- İbn Kuteybe, Ebu Abdillâh ed-Dineveri, *Tevîlu Muhtelifi'l-Hadis*, el-Mektebetu'l-İslami Müessesetu'l-İşrak 1419/1999.
- İbn Mace, el-Kazvini, *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuad Abdalbaki, Daru İhyai'l-Kutubi'l-Arabiyye trs (2 cilt).
- İbn Manzur, Muhammed b. Mükrim b. Ali (711), *Lisanu'l-Arap*, Daru Sadr Beyrut 1414, 11/142.
- İbn Teymiyye, Takıyyuddin, *Mecmûu'l-Fetâvâ*, Thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım, 1416/1995.
- Kurtubi, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed (671), *et-Tezkire bi Ahvâli'l-Mevtâ*, Thk. Dr. Sadık b. Muhammed b. İbrahim, Daru'l-Minhac 1425.
- Le Bon, Gustave, *Kitleler Psikolojisi*, Çev. Selahattin Demirkan, Yağmur Yayınevi İst. 1974.
- Malik, b. Enes, *el-Muvatta, Cenaiz*, Thk. Muhammed Mustafa el-Azami, Üessesetu Zayid b. Sultan el-İmarat 1425/2004 (8 cilt).
- Mamer b. Raşid, ebu Amr el-Ezdi, *el-Câmi*, (Abdurrezzak'ın Musannefi içinde 10 ve 11. ciltler), Thk. Habiburrahman el-A'zami, el-Meclisu'l-İlmi Pakistan 1403.
- Meriç, Cemil, *Bu Ülke*, İletişim Yayınları İst. 2015
- Muhammed b. Resul el-Berzenci el-Hüseyni, *el-İşâa li Eşrâti's-Sâa*, Talik: Muhammed Zekeriya el-Kandehlevi, Daru'l-Minhac Beyrut 1426/2005.
- Muttaki el-Hindi, Alâuddin, *Kenzu'l-Ummal fi Süneni'l-Ekvâl ve'l-Ef'âl*, thk. Bekri Hayyâni ve Safvet es-Saka, Müessesetu'r-Risale 5. Baskı, 1401/1981.

- Mübarekfuri, ebu'l-Alâ Muhammed Abdurrahman (1353), *Tuhfetu'l-Ahvezi bi Şerhi Camii't-Tirmizi*, Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye Beyrut Trs. (10 cilt).
- Müslim, b. El-Haccâc el-Kuşeyri, *el-Camiu's-Sahih*, Thk. Muhammed Fuad Abdalbaki, Daru Tarihi't-Turasi'l-Arabi Beyrut trs. (5 cilt).
- Nesai, Ahmed b. Şuayb, *es-Sünen*, Thk. Abdulfettah ebu Gudde, Mektebetu'l-Matbûâti'l-İslamiyye Haleb 1406/1986 2. Baskı (9 cilt).
- Neysaburi, Nizamuddin el-Hasen b. Muhammed el-Kummi, *Garâibu'l-Kur'ân ve Regâibu'l-Furkan*, Thk. Zekeriyya Umeyrât, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye ,Beyrut 1416.
- Nuaym, b. Hammad el-Huzai el-Mervezi, *el-Fiten*, thk. Semir Emin ez-Zuheyri, Mektebetu't-Tevhid Kahire 1412.
- Orhan, Duygu Dersan, *Ortadoğu'nun Krizi: Arap Baharı ve Demokrasinin Geleceği*, Atılım Sosyal Bilimler Dergisi 2013, c.3.
- Reşid Rıza, Muhammed Reşid b. Ali Rıza, *Tefsiru'l-Menar*, Naşir: el-Hey'etu'l-Mısriyye el-Âmme li'l-Kitab 1990 (12 cilt)
- Şanal, Mustafa, *Eşrefefendizade Mehmet Şevketi'nin Medreselere İlişkin Islahat Düşünceleri ve Çözüm Önerileri*, OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi ve Uygulama Merkezi Dergisi, 10 (1999).
- Taberi, Muhammed b. Cerir, *Camiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, Thk. Ahmed Muhammed Şakir, Müessesetu'r-Risale 1420/2000 (24 cilt).
- Tatlı, Bekir, *Hadîs Tekniği Açısından Cibrîl Hadîsi Ve İslâm Düşüncesine Yansımaları*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi SBE 2005.
- Tayalisi, Ebu Davud, *el-Müsned*, Thk. Dr. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Türki, Daru Hicr Mısır 1419/1999 (4 cilt)
- Tirmizi, Ebu İsa Muhammed b. İsa, *es-Sünen*, Thk. Ahmed Muhammed Şakir-Muhammed Fuad Abdalbaki-İbrahim Atve, Mustafa el-Babi el-Halebi Matbaası Mısır 1395/1975 (5 cilt)
- Türbeşti, Fadlullah b. Hasan (661), *el-Müyesser fi Şerhi Mesabihi's-Sünne*, Thk. Dr. Abdulhamid Hindavi, Mektebetu Nizar Mustafa el-Bâz, 1429/2008
- Yetmen, Aynur, *Zamanın Felsefi Temelleri Üzerine Bir İnceleme*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2014.